

Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՄԵԾ ՌԵՎՈՒՅՈՒՑԻԱՆ
ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱՆՈՒՄ
1917 - 1921

ԵՐԵՎԱՆ 1957

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ԿՈՄՍՏԱՆՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՍՈՒՑԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1971 - 1971

Հրատարակում է
Հայաստանի Կոմպոզիտորների
Մեծ ռեպուբլիկայի 40-ամյակի առթիվ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. М. ЕГАНЯН

ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ
РЕВОЛЮЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ В ИРАНЕ (1917—1921)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԿԱՆ ՍՈՒԿԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿՆԵՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՆՏՐՈՆ

հշ
հաստի
հարե

սեֆ. Վանդրապետյանի
հարե

Անդրեասյան

17/1/58

Հ. Մ. ԵԳՆՅԱՆ

2781

ՀՈԿԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՄԵՐ ԱՆԿԱՅՈՒՅԻՄ
ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՈՉՈՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳՈՒԴՆԵՐ ԻՐԱՆԻՈՎ
(1917—1921)

ՀԱՅԿԿԱՆ ՍՈՒԿԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿՆԵՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1957

Տպագրվում է Հայկական ԽՍՀ
Պատույթների ակադեմիայի հրատարական
ճրատարակական խորհրդի որոշմամբ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդները, ինչպես նաև ամբողջ աշխարհի առաջացած մարդկությունը, այս տարի տանում են Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեպտեմբերյան պանծալի 40-ամյակը:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեպտեմբերյան ոչ միայն ազատագրեց Ռուսաստանի ժողովուրդներին, սասանեց համաշխարհային իմպերիալիզմի հիմքերը և աշխարհի մեկ վեցերորդ մասում հաստատեց սոցիալիստական կարգեր, ալև նոր գարաղլախ բացեց գաղութային և կախյալ երկրների ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի համար: Հոկտեմբերյան սեպտեմբերյան անմիջական ազդեցության ներքո Արևելքի ճնշված ու կեղևքված միլիոնավոր մասսաները սուրբի էլան իմպերիալիստների լածը թռթռափելու և ազատության ու անկախության ձեռք բերելու համար:

Ազգային-ազատագրական շարժումները մեծ թափ ստացան նաև Ռուսաստանի հետ անմիջական հարեանալթյան մեջ գտնվող Իրանում: Շարժումները կազմակերպված բնույթ ընդունեցին հասկապես Իրանի հյուսիսային նահանգներում՝ Աղբրեջանում, Գիլանում և Պոլստանում, որտեղ իշխանությունը կարճ ժամանակով անցավ սեպտեմբերյանինների ձեռքը:

Վերջին տարիներին ինչպես Սովետական Միությունում, այնպես էլ՝ ողաշահյան զիկտաստորայի տաղալումից հետո, Իրանում և, համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո՝ արտասահմանում Իրանի պատմության վերաբերյալ լույս տեսան հնուաքրքիր և արմեքավոր աշխատություններ, որոնց մեջ հրատարակված նյութերը նոր լույս են սփռում

հատկապես Հոկտեմբերյան սեպուցիայից հետո Իրանում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների վրա:

Սույն աշխատություն մեզ՝ օգտագործելով այդ նյութերը և Մոսկվայում ու Երևանում գտնվող արխիվային մի շարք փաստաթղթեր, մենք նպատակ ունենք լուսարանել 1917—1921 թթ. Իրանում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումներին զերաբերող մի քանի կարևոր հարցեր:

Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին, ինչպես հայտնի է, իրավական տեսակետից Իրանը չհզոք դիրք էր զբաղեցնում, սակայն, այդ հանգամանքը շխանդարեց, որպեսզի երկիրը պատերազմական դորժոգությունների թատերաբեմ դառնա:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին Անգլիան և ցարական Ռուսաստանը Իրանը թափանել էին ազդեցության ոլորաների, ըստ որում ցարական Ռուսաստանի ազդեցությունը հատկապես ուժեղ էր Իրանի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան նահանգներում, որտեղ և կենտրոնացվել էին ռուսական գործատերը, իսկ Անգլիան գերիշխում էր երկրի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում: Հյուսիսային Իրանի նահանգները՝ Իրանական Աղբյուրները, Փիլանը, Մազանդարանը և Քուրասանը, տարիներ շարունակ տնտեսական կախման մեջ էին Ռուսաստանից և, սուսանց նրա հետ ունեցած առևտրական լայն կապերի, չէին կորող իրենց նորմալ տնտեսական զուսթյունը շարունակելը Պատերազմի նախադրակին իրանական շուկայում գերիշխանությունը պատկանում էր Ռուսաստանին: Բնական է, որ սույն հանգամանքը իր հետ բերում էր նաև քաղաքական գերիշխանություն, որը բավականին ծանր էր իրանական ժողովրդի համար:

Եթե ցարական իշխանությունը Իրանի նկատմամբ զաղութարարական քաղաքականություն էր վարում, ապա Ռուսաստանի սեպուցիան պրոլետարիատը, ի զեմս բոլշևիկյան պարտիայի, դատապարտում էր այդ քաղաքականությունը և օժանդակում Իրանի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարին:

Դեռևս 1912 թ. Պրագայի բոլշևիկյան կոնֆերենցիան,

գրտասպարեակով 1905—1911 թթ. իրանական սեուլացիայի ժամանակ ցարական կոստյումովն արագասական զինք, ընդունեց Վ. Ի. Լենինի բանասեր, որտեղ սովորւմ էր. «Ռուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական պարտիան բողոքում է ցարական շարխի ավազակային քաղաքականութեան դեմ, որը որոշել է խեղդել պարսիկ ժողովրդի ազատութեանը և այդ բանում կանգ չի առնում ամենարարարականն ու ճողիայի ակեանքի առաջ...

Կոնֆլիկտներն արտահայտում է իր լիակատար համակրանքը պարսիկ ժողովրդի պաշտարին և մասնավորապես, պարսկական ս.-գ. պարտիայի պաշտարին, որն այնքան զոհեր տվեց, պաշտարելով ցարական բռնադատներին զեմ՝:

Շահական Իրանի պայմաններում աշխատավորական մասաների դաման շահագործումը նրանց մղում էր դեպի պաշտար, որը աստիճանաբար ընդունում էր կազմակերպված ընտելի՝ Այդ պաշտարի զարգացման գործում մեծ զեբ խաղաց իրանյի բանվորների անմիջական շփումը Ռուսաստանի բանվոր զասակարգի հետ. կալվածատիրական ժանր լուծը, քաղաքայնի զյուդայիզմի վանք, սովամաճ լինող մասաներին ստիպում էր աշխատանք փնտրել Իրանի սամաններից զուր՝ զլիտվորապես Կովկասում: Ամեն սարի հազարավոր մարդիկ զեմում էին Բաքու, Թիֆլիս, Երևան, Նոյորսիլիսի, Ասախան, Աշխարազ և այլ քաղաքներ բախտ որոնելու: Նրանցից շատերը Ռուսաստանի բանվորների հետ միասին մասանկցում էին զործազուլային շարժումներին ու ցարական ինքնակալութեան դեմ միջոց սուլուցցիան պաշտարին: Օրինակ՝ հայանի է 1905 թ. սուլուցցիայի ժամանակ իրանցի բանվորների մասնակցութեանը Բաքուի շարժումներին և Ալայիբդու գործազուլային: Իրանում բանվորական կազմակերպութեանների հիմնադիրները և սուլուցցիան մտքի սարժողները մեծ մասամբ հանդիսացան հենց այդ բանվորները: Նման պայմաններում, ընկալաբար, ցարական Ռուսաստանում ինքնակալութեան դեմ լուրաքանչլուր քաղաքա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երգեր, հ. 17, էջ 300:

կան շարժում իր անմիջական արձագանքն էր զանում նաև Իրանում: Այդպես կրավ նաև փեարթարան սուլուցցիայի հետ: Ոարական ինքնակալութեան ստաղարման լուրը մեծ իանգավասութեան առաջ բերեց Իրանի քաղաքաշարքը ժողովրդի մեջ. Հրասխային Իրանի քաղաքներում սեղի անեց րազմախիղճ միախնգներ ու զեմանսարաքիաներ, որնեք սպրնում էին Ռուսաստանում սեղի անեցած փեարթարան բուրժուա-զեմոկրատական սուլուցցիան: Իրանի ժողովուրդը ցարական ինքնակալութեան ստաղարման մեջ մ'չ միայն սեանում էր Ռուսաստանի ժողովուրդներին, այլև ցարիզմի արտաքին քաղաքականութեան զոճ գարձած այլ ժողովուրդներին ազատագրման սկիզբը:

Երկիրը սուլուցցիան նոր վերելք սպրեց: Ազատամարեն արժամարկված իրանական մի շարք թիրթիր ցեմութեան: զիմպոնցիան փեարթարան սուլուցցիան: Քալվիզում հրատարակվող «Քաղաքացի» զեմոկրատական թիրթիր իր «Իրան» և այլոս Ռուսաստանը հողվածում զրում էր. «Ռուսասանին այն նոր սուլուցցիան, որը ոսս մեծ ժողովրդի պարժանների պատմութեան լավագույն էջն է կազմելու, ազատ ոսս ժողովրդի և իրանական ժողովրդի միջև բարի զրացիական, բարեկամական հարաբերութեաններ ստեղծելու գործում լավագույն միջոց է հանդիսանալու: ...Մի քանի ստրվա հասանուութեանքի և զրիանքներից հետո, հանձնի ոսս տական այս նոր մարդասիրական սուլուցցիայի՝ Իրանը սպրցիան վերելքի նոր հուլս է ձեռք բերում: Այսօր ազատանք իրանցիների սրբերը լավագույնութեան և անխղճ ու բարի ցանկութեաններով սողզված են ոսս ստաղաքեմ ժողովրդին և իր են սղցալին անկախութեան ու կրզանկութեան մեծ հայտնութի՝:

¹ علی آذری قیام شیخ محمد خمباتی در تبریز شهر ان ۱۳۲۹
(Այլ Ազարի, Շեյխ Մանանազ Քիթրանու ազատմութեանը Քաղիբզում, Քեհրան, 1907, էջ 118—119): (Հետագայում Այլ Ազարի, Քիթրանու ազատմութեանը...): Իրանական պատմարան Ազարին 1905 թ. ստաղին սեղում հրատարակեց Քիթրանու (Նրա մասին տես սույն գրքի 44—59 էջերը): Ճանարի և զեմոկրատական շարժման հետ կաղզված մի շարք այլ փաստթղթերի ժողովածուն, որին կեցեք ընդարձակ մի ստաղարում: Չալում աշխատութեանը կաղզված է «Երևան Մանանազ Քիթրանու ազատմութեանը Քաղիբզում», քաղց այն իրականում զեմոկրատական շարժման փաստթղթերի ժողովածու է:

Փետրվարյան սեպուղիայի հաջմանակից հետո շինչդես ամբողջ Ռուսաստանում, աջփես էլ Իրանում գանձող ռուսական զորամասերում կազմվեցին զինվորների զեպուստանների սովաններ և ընարվեցին սովանների գործազեր կոմիտաներ: Մի շարք քաղաքների սովաններում և գործազեր կոմիտաներում, բացի ռուսական զինվորներից, մասնակցում էին նաև տեղաբնակ ընտանիքյան ներկայացուցիչները: Օրինակ՝ 1917 թ. մարտ-մալիս ամիսներին ազգային խառն սովաններ և կոմիտաներ կազմվեցին Քավրիզում, Սուլում, Համապանում, Քերմանշահում, իսկ ալեյի ու՛՛՛՛՛՛՛ էնդիլում (ներկայումս՝ Փահլավի) և Ռաշտում: Այս սովանները սկզբում մենչեխիների և Նահանների ազդեցության տակ էին, բայց բուլչեխիների համառ աշխատանքի շնորհիվ աստիճանաբար դարձան բուլչեխյան:

Ճարտական ինքնակառուցիան տապալումով Իրանի գաղութացման իմպերիալիստական պլանների խորտակման և ռուսական զինվորների ու իրանական ժողովրդի եղբայրացման զեպուղիների մասին է վկայում մենչե իսկ իրանական բուրժուական պատմաբան Սեյիֆուր Փաթիվին՝ անգլիերեն լեզվով Կոմ-Յորքում հրատարակած իր «Իրանի զինվորագրության պատմությունը 1917—1923 թթ.» աշխատության մեջ: «Ռուսական սեպուղիցում»,— գրում է նեխիանի, — ասլուաբա արեց իմպերիալիստների բյուր ազգական ու քաղաքական հաշիվներ և արժանական կերպով ձեռնարկեց անգլիերեն իրանական պարբերում ... Արտակարգ իրադարձություններ տեղի ունեցան, ռուսներն ու պարսիկները եղբայրանում էին փոզդեցներում և ստեղծում միջադր սեպուղիական կոմիտաներ՝ ամալ դժգոարությունները եղբայրարար վճարել համար Սեփրդ Իրանում հարենասերները մեկ անգամ ևս գլուխ բարձրացրին, զգալով, որ վերջապես Իրանի ժողովուրդը հնարավորություն է ձեռք բերել ազատորեն զարգացնելու իր քաղաքական ինստիտուտները առանց իմպերիալիստական մեծ տերությունների կողմից ջանքանակելու մշտական սպառնալիքի: Անմեկ Քասրա-

վին իր Քեմ կյանքը դրքում դրում է, «Այդ ժամանակ Քավրիզում մեծ իրադարձություններ տեղի ունեցան, քանի որ հենց այդ ժամանակ (1917 թ.) Ռուսաստանում մեծ սեպուղիայի կառավարիչը նեխուլայ կալսըրը դահլեկեց արվեց և ճրա ինտանկալական դաման ազարաբար խորտակվեց: Դա մեծ շարժում տառչ բերեց ամբողջ Իրանում, հատկապես Ագրբեջանում և Քավրիզում: ... Բուր զինվորները և կրգակները, որ բերկ պրական կառավարության քանուխան գործիքներ էին, այսօր ձեռք էին երկարացնում զեպի ազատասերները և ստում էին, «Նեխի՛ք եղբայրանանք, եկեք ձեռք ձեռքի ասանք: Դա մի մեծ իրադարձություն էր և Քավրիզի ազատասերների համար ինանկարժեք աշքրասանք»:

Տեղական սեպուղիան կազմակերպությունների և այդ նորաստեղծ սովանների միջև սերտ կապեր հաստատվեցին հատկապես Ագրբեջանում: Օրինակ՝ Դեմոկրատական պարտույի Քավրիզի կազմակերպության անգղաները սերտորեն կապված էին զինվորների և քանվորների զեպուստանների սովանի հետ, որը իր հերթին ուշադր է հետևում էր Ռուսաստանում տեղի ունեցող բուր իրադարձությանը: Թավրիզի սովանի և Անգրեյուկասի սեպուղիան կազմակերպությունների միջև հաստատվել էին սերտ կապեր: Հայանի է, որ 1917 թ. մալիսին Քավրիզի սովանի գործադիր կոմիտեի պնուխյանը Դեմոկրատական պարսիալի զեկալար Սիարանին մեկնեց Քիֆլիս, որտեղ հատկապես մեկնեցավ Անգրեյուկասի մի շարք սեպուղիան գործիչների հետ:

1917 թ. մալիսի մեկին Ռուսաստանից եկած սեպուղիաներների նախաձեռնախախար ճարաֆիլանի սեպուղիայի նրապարակում տեղի ունեցավ ռուսական զինվորների և տեղական քնակախության համասեղ միտեղից, որտեղ կուլիլ ունեցողները ստալ էին քառում քանվար զասակարգի պահանջները: Միտեղից հետո կալազած զեմոնստրացիան անցավ ՌՄԴԲԳ-ի լուզանգիներով:

¹ احمد کسروی زندگانی من نثر ان ۱۹۴۵ (Անեղի Գասալի, իմ կյանքը, ԹԿԻան, 1945, էջ 60)

² «Знамя Советов Рабочих и Солдатских Депутатов», Тифлис, № 23, 26 апреля (9 мая) 1917 г.

¹ Nassrollah Saifpour Fatemi, Diplomatic History of Persia (1917—1923), New-York, 1952, էջ 7:

1917 թվականի հունիսի 2-ին Քավրիզի գործառույթում կազմակերպված զույգին մասնակցում էին առասկան գիմնությունները և ընտելություն ներկայացրեցին: Միայն զամ կուլմով հանդես եկավ Քավրիզի սովետի գործադիր կոմիտեի նախագահը: Նա հայտարարեց, թե մամանովն է, որ ուսու և իրանական ժողովուրդները եզրալրվում ենք մեկնեն միմանց, միանան և ընթանան եզրալրված, բարեկամության ու ազատության ուղիով, որը սուրողը աշխարհի աշխատավորների ցանկությունն է: Յուրաքանչեքի զբոսների վրա զբույժված էին. «Կենցեղն ազատ Ռուսաստանը և ազատ Իրանը», «Կենցեղ Ազրբեյջանի ժողովրդի և սուս ժողովրդի միանությունը», «Կենցեղ ժողովուրդների եզրալրվածները», և այլ լսուցունքներ:

Այդ օրերին Իրանի Դեմոկրատական պարտիայի Ազրբեյջանի նահանգային կոմիտեն պարսկերեն լեզվով, և Քավրիզի սովետի գործադիր կոմիտեն՝ պարսկերեն ու ռուսերեն լեզուներով, կոչեր հրատարակեցին:

Դեմոկրատական պարտիայի պրոկլամացիայում ասվում էր. «Հարգելի գաղափարակիցներ և թանկագին հայրենակիցներ! Հասու է այն օրը, որի մասին ազատասեր իրանցիները, շնայած գերի և սեպեղիակի շղթաներով կապված, շարունակ կրազում էին և նրա վեճում թվում ու վեճվում էր կյանք ստանում:

Կենցեղ ուս ազատ ժողովուրդը:

Կենցեղ Իրանի ազատ ժողովուրդը:

Կենցեղ դեմոկրատական իշխանությունը:

Բոլոր երկրների աշխատավորներ, միացե՛ք:

Իրանի Դեմոկրատական պարտիայի Ազրբեյջանի ցանկագային կոմիտեի»¹:

Իսկ Քավրիզի սովետի գործադիր կոմիտեի պրոկլամացիայում ասվում էր. «Հասու է այն մամը, որին երկար սպասում էինք: Իրանական ու սուս ժողովուրդները դեն նեանցին

այն մամը շղթան, որը նրանց գարերի բնթացքում սարակ էր գարծրել, և հնարավորություն ստացան միմանց եզրալրարար ձևք մեկնելու, ազնիվ ու սիրալիբ հարաբերություններով միմանալու և ազատության ուղիով ընթանալու գեպի այն երջանիկ կյանքը, որը սամբող աշխարհի աշխատավորության նպատակն է... Այսօր ուսու սեղուցիտեն ժողովուրդը՝ հանձին գեմոլորների և բանձորների դեպտաստների Քավրիզի սովետի, դեմ է իր գաղափարակիցների՝ Իրանի սեղուցիտեններին գերեզմանի վրա սեղիկացնելու նրանց, որ ուսու սեղուցիտեն ժողովուրդը Պետրոգրադի մազդուներում փետրվարին թափած արյունով իր վրայից սուսընց ու հեռացրեց այն սե բեծը, որ գույացել էր Իրանի և Ռուսաստանի գեկալարների 1911 թ. արյունալի արարքներից»²:

Կենցեղ Իրանի և սուս ժողովուրդների միանությունն ու եզրալրվածները:

Կենցեղ բոլոր ժողովուրդների եզրալրվածները:

Կենցեղն աշխատավորության պայքարի նպատակները:

Կենցեղ սոցիալիզմը:

Ձեմվորների և բանվորների դեպտաստների Քավրիզի սովետի գործադիր կոմիտեի»³:

1917 թ. օգոստոսին Քավրիզում գումարված Դեմոկրատական պարտիայի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև պարտիայի վերաբերմանը Փետրվարյան սեղուցիտային նեպամար Որոշվեց ուժեղացնել ուսու ժողովրդի հեռուանցած կապերը և բարենվարական հարաբերություններ ստեղծել բուրժիկյան պարտիայի հետ: Կոնֆերանսի բանաձևում ասվում էր. «Մենք պեճք է բարեկամանաք այն պարտիայի հետ, որը իր ժրագրով կաշխատում է իր և ուրիշ երկրների ժողովուրդների ազատությունը»⁴:

Հետագայում մի սովետի խոսելով այդ ամիսներին սուսական գործերի հեռու գեմոկրատների եզրալրվածման մասին՝

¹ „Каспий“, № 140, 25 июня (8 июля) 1917 г., стр. 6.

² Այլ Ազրբի, Թիբարուն ազատամբությունը..., էջ 124:

¹ Այլ Ազրբի, Թիբարուն ազատամբությունը..., էջ 120—127:

² «Ազրբեյջան» (آذربایجان), 1951 թ. ապրիլի 11:

Միաբանին հրում էր. «Մենք մեր քաղաքական կյանքում օտարների հետ միացած միայն մեկ անգամ ենք հանդես եկել, և դա այն ժամանակ էր, երբ կամբարովները Քաղթի գամ էին և իրենց արամադորություն ասելու լուրջիկյան գին՝ վորներն ունեին: Մենք առանց որևէ դիտարկության միացանք այդ բուլշեիկյան դրամադորներին, որոնք Իրանի ազատություն և անկախությունը իրենց երկրի անկախության և ազատության պես հարգում էին և պատակ էին 1907 թ. պայմանագրերը: Մենք նրանց հետ միասին Իրանի ազատության համար զոհվածների գերեզմանների վրա միակատարություններ անցկացրինք: Մեր թնամությունը արյունարբու նիկյունների բանավան և աշխարհակալության գեմ էր, իսկ աշխարհի բոլոր գեմներսաներին մենք մեր եղբայրներն ենք համարում...»¹:

Ռուսաստանում սեղուցիայի հաղթանակը շերտորեն ողջունեց նաև Իրանում ազրազ քաղղ ժողովուրդը: 1917 թ. հուլիսի 7-ին քրդական ցեղերի պետերը ռուսական հրամանատարության հետ համաձայնություն կնքեցին և հանդիսավոր կերպով հրամարկեցին ռուսական զորքերի գեմ պարարկուց: Համաձայնությունը կնքելու ժամանակ Քալաթի ցեղի պետ Աբբաս խանը հայտարարեց. «Մենք՝ ազատ քրդերս, հին Ռուսաստանին չէինք դատում և նրա աշխարհակալական քաղաքականությունը վտխեռում էինք: Բայց այժմ տեսնում ենք, որ Ձեր ժողովուրդը ոչ սբի չի ուզում գերի դարձնել: Հենց այդ պատճառով էլ հրամարում ենք Ձեր գեմ գեմք պայազորակուց և արյունակ ձեզ մեր մեծ եղբայրն ենք համարելու:

Կեցե՛ք ազատ Ռուսաստանը»²:

Ռեյուցիոն շարժման այս վերելքը տեղի էր ունենում ո՛չ միայն Աբբեջանում, այլ նաև ամբողջ Իրանում: Իրանի հայրենասերները հանդես էին գալիս ընդդեմ օտարերկրյա ինդլերիստների, հատկապես սեղուցիայիների և նրանց հե-

նարան հանդիսացող ներքին սեպտիոն շրջանների³: Երկրում գրությունը ախքան էր լարված, որ միջիստաների կարիները գիմեց շահին, խնդրելով անուամանական լիազորություններ՝ աստությունը փրկելու համար»⁴:

Սակայն իրանական աշխատավորության հույսերը չիրականացան, որովհետև ռուսական բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը շարունակում էր իմպերիստական արտաքին քաղաքականություն վարել և ռուսական զորքերը շարունակում էին մնալ Իրանում: Ժամանակավոր կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Միլլուսովը Իրանում ռուսական զեազանին ուզարկում հետազոյ հայտնում էր, որ «Ռուսաստանի քաղաքականության մեջ ոչ մի փոփոխություն չի լինի: Նա միամամանակ ցենկերոնի պուշացնում էր զեազանին, որ ժրանում չի կարելի քաղահայտ հանգես գալ լիբերալ հուսանքի գեմ»⁵:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեղուցիան տապալեց ժամանակավոր բուրժուական կառավարությունը և Ռուսաստանում հաստատեց Սովետական իշխանություն, որն իր ստեղծման առաջին իսկ օրից հույսեց ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքը:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեղուցիան նոր զարաշրջան լացեց ինչպես ամբողջ աշխարհի զաղութային և կարիսլ կերկերն, այնպես էլ Իրանի ազգային-ազատագրական շարժման վերելք գործում: Արևելքի ճնշված և կեղեքված ժողովուրդները՝ ոգևորվելով Հոկտեմբերյան սեղուցիայի հաղթանակով, բարձրացրին ազատության պայքարի գրոշը:

Հոկտեմբերյան սեղուցիայի անմիջական ազդեցության ներքո 1917—1921 թթ. Իրանում ժապալեցին ազգային-ազատագրական հզոր շարժումներ: Հոկտեմբերի բարերալ ազդեցության փաստը չեն կարողանում չնկատել մինչև

¹ Ալի Ազարի, Քիլանու, պատմությունը..., էջ 214:

² Նույն տեղում, էջ 156:

³ ЦГВИА, ф. 1800, оп. 1, л. 121, а. 157.

⁴ „Голос Краевого Совета“, № 107, 22 окт. 1917 г., стр. 4.

⁵ Н. Л. Рубинштейн, Внешняя политика Временного правительства, Москва, 1946, стр. 15—16.

իսկ իրանական բուրժուական պատմաբանները: Արալին՝ Հունին Մաքքին գրում է. «Երբ առաջին համաշխարհային պատերազմը ավարտվեց և ցարական անկողնականը հաշտության կոմունիստական իշխանություն, աշխարհում ստաշպան մտափոր նորմեր շարժումներ, որոնց արձագանքը որոշ երկրներում, այդ թվում և Իրանում, քայականին ուժեղ ու սասանող էր: Տառապյալ և փորձությունների ենթարկված Իրանում այդ մտափոր թուխքը շուտով վերածվեց քաղաքական շարժման և բնություն հրկարատե ու անընդհատ ճնշման տակ հողմած ու թուլացած ձևերը, գաղափարական այդ վերելքից ուժ ստանալով, փաստ իշխանությունը տապալելու և մի ուժեղ ու կենսունակ Իրան ստեղծելու համար գործի անցան: Երկրի որոշ մասերում սկսվեցին այս կամ այն շափով զինված կոլլեկտիվ: Մի քանի կարևոր նահանգներում արձագանք գտան ազատամարտական միջոցներն ու համայնական իշխանություն կանչեցրե՞ծ»:

Մի ուրիշ պարսիկ նեղինակ՝ Մոգիր Հալլաբը իր «Իրանի վերածննդի պատմությունը աշխատության մեջ գրում է. «Ռուսաստանի 1917 թ. հեղուկցիան, որը տապալեց կայսերական Ռուսաստանի բնությունը ամբողջ, ոչ միայն մտեցրեց համաշխարհային պատերազմի՝ փախճանը և խիստ սասանեց արևմտյան որոշ իմպերիալիստական պետությունների հիմքերը, այլև հակալական նետանցներ թողեց ամբողջ Արևելքում ընդհանրապես. իսկ Իրանում՝ մասնավորապես և առաջ բերեց համընդհանուր շարժում ու սպգային զգացմունքների նոր վերելքը»:

«Իրանի զինվածագրության պատմությունը աշխատությունը նեղինակ Սեյիդի Ժալիլին գրում է. «1917 թ. հեղուկցիան զգալի փոփոխություններ տալ էր բերեց Իրանում»:

حسین مکی تاریخ بیست ساله ایران جلد اول کودتای ۱۳۹۹ قهران ۱۹۴۵ (Հանին Մաքքի, Իրանի քսանամյա պատմությունը, հատ. առաջին, 1299 թ. Հեղաշրջումը, Թեհրան, 1945, էջ 7. հետադասում՝ հասին Մաքքի...):

مدیر حجاج تاریخ نبضت ایران قهران ۱۹۲۳ (Մոգիր Հալլաբ, Իրանի վերածննդի պատմությունը, Թեհրան, 1933, էջ 109):

նում 1917 թ. Իրանի նահապարհը շատ սկստորին կապված էր Ռուսաստանի հետ և չէր կորցրեց կենսականորեն իր քան շիրիլ քաղաքական պայթյունների ազդեցությունը՝ սկսվեցին Ռուսաստանի սրևէ այլ հորևան երկիր Արևմտարևելք, երբ պայթյունը տեղի ունեցավ, իրանական մոդրնիզացիայի պատմությունը նորից սկսեց վերակենդանանալ»:

Իրանում ժամալված պարզունակ-պատմական շարժումները Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղուկցիայի անմիջական հետևանքը լինելու մասին են վկայում նաև ամերիկյան բուրժուական ռևանյուցիստ պատմաբանները: Օրինակ՝ Դենիսը գրում է. «Մենշևիզմ, ռուսական հեղուկցիայի աղեկավարները Իրանում անցան աժեղ էր, որ համարյա հանգես էր գալիս որպես անդալական իրադարձություն: Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունները այդ ժամանակ սերտորեն կապված էին Հյուսիսում (իսկ՝ Ռուսաստանում—Հ. Կ.) տեղի անեցող փոթորիկից իրադարձությունների հետ»:¹ Իսկ Պրալը գրում է. «Բուլշևիկյան հեղուկցիան ինչպես աշխարհի այլ մասերում, այնպես էլ Իրանում իր գաղափարական համայնությունը գաղ...»²:

Սովետական իշխանությունը հաշտության վերաբերյալ զեկրետով, որը հրապարակվեց 1917 թ. հոկտեմբերի 28-ին, պարզ և որոշակի բնորոշեց իր վերաբերմանը մոդրնիզացիայի միջոցառումները հարաբերությունների կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ: Այդ զեկրետով Սովետական կառավարությունը բոլոր պատերազմող կողմերին տուտարվում էր բանակցությունների սկսելու որդար և զեմակրատական խաղաղությունը հաստատելու համար, խաղաղությունը սասնեց անեքսիայի և կոմպրոմիսիցիայի:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1917 թ.

¹ Nasrollah Saifpour Fatahi, Diplomatic History of Persia (1917—1923), New York, 1952, էջ 133—133:

² A. Dennis, The Foreign Policies of Soviet Russia, N. Y., 1923, էջ 237:

³ Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, The United States and Turkey and Iran, Massachusetts, 1952, էջ 222:

նյութների 20-ին (գեկաններին 3-ին) Արևելքի ճնշված և կեղծված ժողովուրդներին ուղղված «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր մուսուլման աշխատավորներին» ղիմումով հանդիսավոր կերպով հրատարակեց ցարական Ռուսաստանի իմպերիալիստական նախկին բոլոր նվաճումներից և նոր ուղի բերից Արևելքի բոլոր ժողովուրդներին ինքնորոշման և ազատ զարգացման համար: Դիմումի մեջ ազված էր «Արևելքի մուսուլմաններ, պարսիկներ և թուրքեր, արաբներ և հնդիկներ, բուրբ նրանց, որոնց զրտնենլով և անկեցվածքով, որոնց ազատությունը և հարկերիցով հարյուրավոր տարիներ առևտար են արել Նվրպայի խորցարի գիշառիչները, բուրբ նրանք, որոնց երկրները ոչլում են իրենց մեջ բաժանել պատերազմ սկսած թալանչիները:

... Մենք հայտարարում ենք, որ Պարսկաստանի բաժանման պայմանադիրը պատսված է և ոչնչացված: Հենց որ պատերազմական զործողությունները դադարեն, Իրանից զորքերը դուրս կերվան և իրենց ճակատադիրը ազատորեն որոշելու պարսիկների իրավունքը ապահովված կլինի»:

Պատասխանելով այդ դիմումին, Ագրբեշանի Բեմոկրատական պարտիան մի ղիմում հրապարակեց, որի մեջ ամբողջ Իրանի ժողովրդի անունից Սովետական կառավարությանը շնորհակալություն էր հայտնում Իրանի ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած աշտգրություն և բարեկամական վերաբերմունքի համար:

Իրանից առաական զորքերի կլմուսացիան հնարավոր դարձավ 1917 թ. գեկաններին՝ Բրեստ-Լիտովկեի ղինադարի պայմանագրից հետո: Իրանից առաական զորքերը դուրս բերելու կապակցությամբ 1917 թ. գեկաններին 6-ին Արաաքին Պորձեթի ժողովրդական Կոմիտարիտումը նոտահանանց Պետրոգրադում Իրանի զործերի հովալարամատար Ասաղ խանին:

Աշտգրավ են Սովետական կառավարության մշակված կլմուսացիայի պլանի հատկապես հետևյալ կետերը.

¹ Внешняя политика СССР, 1917—1944 гг., Сборник документов, том 1 (1917—1920 гг.), Москва, 1944, стр. 20.

«4. Պարսկաստանում առաական իշխանություններին կից անմիջապես կոմիտարներ նշանակել, որոնք երկրում անգաղղված զորամասերի բացատրան Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական ակթյունը և մեր միջադգրվին նոր քաղաքականության իմաստը, որը կառուցված է լուրջաքանչյուր ժողովրդի իրավունքը հարգելու հիման վրա, անկախ նրա անկեղ կամ թուլլ լինելուց: Այս կոմիտարների պարտականություններին մեշ է մասնա՝ անկախ միջադգրների կերտումը, սրղեակի պարսկական բնակչությունը ոչ մի բանության և վերաբորանքի չենթարկվիլլ լանակի նվազ ղիսակից տարրերի կողմից:

5. Անհրաժեշտ է միջոցներ ձևուք տանել, որպեսզի առական բանակի սննդամթերքի ապահովումը ախ՝ ժամանակամիշոցում, էրր նա ղեռես Պարսկաստանում կրանկի, հնարավորին շափ պտկա ժանբանս պարսկական բնակչությանը չքավոր մասունների վրա: Նոտալի վերջում սովամ կը, որ սալս դարձում անհրաժեշտ է մեծագույն շատադղիսանություն, սրղեակի հնարավորին շափ շուտ լիկիղացվին ախ՝ բանությունները, որոնք ցարեղմք և Ռուսաստանի բարձրական կառավարությունները պատանուկ են պարսկական ժողովրդին»:

Սակախ նորասանղծ Սովետական իշխանությունը չրավարարից Իրանից առական զորքերը դուրս բերելու մասին որոշում ընդունելով, ալկին, 1918 թ. հունվարի 16-ին (29) ժողովրդական Կոմիտարների Սովետը չեղյալ հայտարարակեց ցարական բուրբ պայմանագրերը, ալլ թվում և Իրանի անկախության ղիմ ուղղված 1907 թ. անգլո-առական համաձայնագիրը: Ալլ հայտարարություն մեշ սավում էր. «1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին Համառուսաստանյան Սովետների 2-րդ Համադումարի հաստատած միջադգրվին քաղաքականության սկղբունքներին համապատասխան, ժողովրդական Կոմիտարների Սովետը մեկնեղմիշտ չեղյալ է հարտարարում 1907 թ. անգլո-առական համաձայնագիրը, որ»

¹ Внешняя политика СССР..., стр. 35.

պիս պարսիկ ժողովրդի ազատության և անխախտության դեմ ազդված համաձայնագրի: Ժողովրդական Կոմիտեաների Մոզեթը նմանապես անօրինակորեն և ամբ կորցրած է հաշտարում թի՛ նշված համաձայնությունը նախորդող և թի՛ հաշտորդող համաձայնությունները, որոնք որևէ սեռակերպ սահմանափակում կամ ճնշում են պարսիկ ժողովրդի ազատ և անխախտ զգույնության իրավունքը:

... Սովետական իշխանությունը իր կողմից ձևաք է առնում մեկն սեռակերպ միջոցներ, որպեսզի Պարսկաստանը ազատից ցարկզմի և ինքնախախտական բարբառախախտ նախկին գործակալներից, որոնք միևնույն ժամանակ հանդիսանում են թև պարսիկ և թև ռուս ժողովուրդների թշնամիները: Մուստաֆան այն բոլոր քաղաքացիները, որոնք իրենց անօրինական կամ բռնի ազդեցությունը հանցավոր են պարսկական քաղաքացիների հանդեպ, մեր կողմից կպատմվեն սեռակերպի օրենքների ամենախիստ ստիճակով:

Միջազգային հարաբերությունների ընդգոյացումը Սովետական իշխանությունը կանի այն ամենը, ինչ նրանից կախված է, որպեսզի Պարսկաստանը բոլի կերպով մաքրվի նախկին թուրքական և անգլիական գործերից: Մենք չենք օրեն հաշտմենք, որ պալիք է այն գաբաշչերը, երբ ժողովուրդները իրենց կառավարություններին կառնակեն վերջ տալ պարսիկ ժողովրդի հանդեպ գործազրկող բռնություններին, և նա հնարավորություն կատանա իր հողում ապաստանելու շարժանքները:

Մեկն պարագայում, ժողովրդական Կոմիտեաների Սովետը իրեն թուրքականի է համարում Պարսկաստանի հետ ունենալ միայն անդալիկ հարաբերություններ, որոնք հիմնված լինեն ազատ համաձայնության և ժողովուրդների փոխադարձ հարգանքի վրա:՝

Իրանական ժողովուրդը երախտագրություն մեծ զգացմունքներով ընդունելու Սովետական կառավարության այդ սկսերը: Պատասխանելով Սովետական կառավարության նուսա-

լին, իրանական կառավարությունը իր պատասխան նուսալում գրում էր. «... լիցազորված եմ՝ հանձնել պարսկական կառավարության, պարսիկ ժողովրդի անունից Մուստաֆան Ռեզազրիվալի կառավարությունը երախտագրություն հայանել նրա ցուցաբերած աղյուր սկսի, ինչպես և Պարսկաստանի սահմաններից զորքերը զուրա բերելու՝ ժողովրդական Կոմիտեաների Սովետի որոշման համար: Մնեկում եմ Ձեզ քաղաքացի ժողովրդական կոմիտե, չմերժել Ձեր սիրալիք միջնորդությունը Սովետական իշխանությունը հայանելու Մուստաֆան Ռեզազրիվալի նկատմամբ Իրանի առած անկեղծ զգացմունքները:՝

Դեկտեմբերի վերջերին Սովետական կառավարությունը թե՛հրանում իր ստաջին ներքալուցացիքը նշանակել Երալիին, որը մինչ այց, որպես ռուսական հյուպատոս, ծառայել էր նեյ քալաքում: Սովետական ստաջին ներքալուցացիքը նշանակում էրանում մեծ ազնուրթյամբ ընդունելից: Մոսկով Իրանի Դեմոկրատական պարտիայի և պրոպրետիվ մամուլի կողմից սովետական ներքալուցացիքը նկատմամբ ցուցաբերված լիքով վերաբերմունքի մասին, իրանական ստաջուլեծ քաղաքական գործիչ և գրականագետ-պատմաբան Բահարը գրում է. «Իրալիյնք մեծ կենինի կողմից բարեկամական շեքով խստամտելով թե՛հրան եկավ և մեր, մեր պարտիայի ու մեր մամուլի շեքով ընդունելովությունը հանդիպելը: Դեմոկրատական մամուլը մեծապես փառաբանելու կենինի սեռուլուցիան և փստախությունը հայանելու Սովետական կառավարության բարեկամությունը...»՝

Իրանի ժողովրդական մասսաները ողջունելին Սովետական կառավարության բուլըր այն տակերը, որոնք ազդված էին Իրանի անխախտության և ազատության ամբողջման նպատակին:

¹ Внешняя политика СССР... стр. 49.

² ملك الشعراء بهار تاریخ مختصر احزاب سیاسی انقراض قاجاریه جلد اول ۱۳۳۳ (Մալիք օլ-Շուարա Բահար, Քաղաքական գործերի նախադասությունը, Կաշարների անկումը, սաաթիկ Կատար, 1943, էջ 299: (Հեռագրույում՝ Բահար...):

¹ Внешняя политика СССР... стр. 46—47.

Մինչև իսկ բուժական պատմաբանները ստիպված են խոստովանել, որ Իրանի նկատմամբ Մովսեսյան իշխանության բարեկամական վերաբերմունքը չլրիվ կերպով փոխեց իրանական ժողովրդի զգացմունքները Ռուսաստանի հանդեպ և ստիպեց նրան Ռուսաստանին իր բարեկամը համարել...»¹:

Մովսեսյան կառավարության բարեկամական այդ քուլընը հանցյալեցին անգլիական իմպերիալիստների թշնամական վերաբերմունքին: Այդ հարցին մենք ավելի մանրամասն կանդրազգանանք հետագայում:

* * *

Իրանից ուսական զորքերի հեռացմանը հետևեց անգլիական զորքերի առաջխաղացումը և ամբողջ Իրանի օկուպացիան: Դրանից հետո նպաստավոր գտնելով, անգլիացիները թուրքերի դեմ կոպիտ և զիարդ ու կանոն հաստատելու պատրվաբով՝ գրավեցին համարյա ամբողջ Հյուսիսային Իրանը և իրենց հսկողությունը հաստատեցին երկրում:

Անգլիական իմպերիալիստները մտադիր էին Իրանում, Աֆղանստանում և Անգրեոլիստում ստեղծել հակահոլոցլոցիոն կառավարություններից կազմված մի պատանձ՝ անգլիական տերադեմոկրատիաներում ռեզուլցիոն շարժումները հնչեցնել և կոմունիզմի տարածման առաջն ստեղծել համար: Միևնույն ժամանակ անգլիացիները ձգտում էին ոչ միայն զրավել Իրանը և այն վերածել դալայթի, այլև օգտագործելով Ռուսաստանում ստեղծված դրամիլյոնը, ձևաք զեկ Բաքվի նալիքը և Անգրեոլիստում արողը հարստությունները՝ վերջապես նրանք մտադիր էին՝ հաստատվելով Իրանում և Անգրեոլիստում, հարավարևելյանները ստեղծել Ռուսաստանում հակահոլոցլոցիալիստ օպիլիտ և նարստակեծ Մովսեսյան իշխանության դեմ պոլլաքարելու համար:

Իրանում անգլիական իմպերիալիստների հետապնդած

այդ նպատակների մասին վկայում է անգլիական պատմաբան Թեմպերլեյը. նա գրում է. «Ենթ 1917 թ. սեպտեմբրի հետևանքով ուսական զորքերը ապրիանայաբ հեռացան, անգլիացիները էֆեկտիվ հսկողություն հաստատեցին Իրանում»:

Հակաանգլիական տրամադրություններ ունեցող իրանական ջոպարական զործիչներից Աբդուլահ Մոսթոֆին իր աշխատություններից մեկում գրում է. «... լրբը Քերզոնը նավակնում է, որ Անգլիան Իրանը փրկեց, նախ՝ զերմանացիների կազմադրությունից, երկրորդ՝ թուրքերի հարձակումից և, երրորդ՝ բուլեթիկների ներխուժումից»:² Այնուհետև Մոսթոֆին ավելացնում է. «Այն բանից հետո, երբ սուսները կոմունիստական իշխանություն հաստատեցին և զերմանացիների հետ սեպարատ հաշտություն կնքեցին, իսկ ուսական զորքերը Իրանում մնացին առանց միջոցների ու անհրաժեշտ զինամթերքի, Անգլիայի կոնսերվատիվ կառավարությունը, որի անգամ էլը հենց ինքը՝ լրբը Քերզոնը, ինչուրանում կարողացավ դրամի թմով ուսական զորքերին պանց Իրանում, մինչև որ 1918 թ. ձմեռան բուլեթիկում տարածվեց նաև Իրանում գտնվող ուս զինուորների մեջ, իսկ ուսական հրամանատարները ոչ մի սպանանիքով ու կռաաքով չկարողացան այդ բանակի զինուորների խաղաղության առաջն սուկը Ռուսական զորքերի հետանալուց հետո անգլիացիները նրանց ստիղը բռնեցին և Քերմանշահից մինչև Համադան ու Քուրդիստան, մինչև իսկ Կազվին ու Գիլան կարագորներ

¹ H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference of Paris, vol. VI, London, 1924, էջ 209:

عبدالله مستوفی شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه قسمت اول از جلد سوم از کتابینه قرار داد وثوق الدوله تا سقوط ضیاءالدین تهران ۱۹۴۵ (Աբդուլահ Մոսթոֆին, իմ կենսագրությունը կամ հարձակների շրջանի հաստատական ու ազմիրիստադի պատմությունը, երրորդ հատորի առաջին մասը, պամանագիր ստորագրող Վուսուգ էջ-Դոկեի կարինեակից մինչև Ջիա էջ-Գրեի անկումը, Քեհերան, 1945, էջ 195): (Հետագայում Աբդուլահ Մոսթոֆին):

¹ K. Fuxe, Soviet Policy in the Orient, Peking, 1927, էջ 99:
22

հիմնեցին: Բայց այդ ուժերի կենտրոնացումը ո՛չ թե իրանցիներին պաշտպանելու, այլ Դենիկիին և Վրանգելին օգնելու համար էր: Մոսկովին, պատասխանելով Քերզանի ահապահանքները, որ իր անդիպացիները Իրանը փրկեցին սուսական բուլշեիների հարձակումից, ասում է, որ դա ես իրականությունը չի համապատասխանում: Հեղինակը գրում է. անգլիացիները Անգրիոլիտի անսկզբին մարինետային կառավարություններին հովանավորում էին, որպեսզի Ռուսաստանի շտաբ տեղիում պատը Իրանի կողմից ես պարտվի... Բայց ճնշց որ Կոլիասի այդ պետությունները պարտվեցին, ապա պարտվեցին: այսպիսի ես օրվա համար նախապատրաստած նախընտրանքով, Իրան — Էնգելի վերագրված, կամ այնչի ճիշտ փոխան...: Բայց պարտված անգլիացիները, մինչև Մանչի նահանջելով, ահապահ ամբաստան:

Երբ Քերզանը սպում է այդ պարտված ուժերի՝ մի ամբողջ առիթ Իրանում ձևալը բուլշեիների հարձակումներից Իրանը պաշտպանելու միջոցառում ներկայացնել...: Գոյե կասեք. Էթե դուք չլինեիք՝ բուլշեիները կգալին և բոլոր իրանցիներին կենդանի կալ կտային: Այ, մեծապատիվ բարդ, այդպես չէ: Ներդառվելու եմ խնդրում, ներքեք. բուլշեիները ձեր մի խումբ պարտված զինվորներից, սրանց զիմաց կուսովելու աղբան փորձել էին Դենիկիին և Վրանգելի զիմ մշտն մարտական և հասկացան Բազրի կոնվենցիան, ոչ մի վախ չունեին և լավ զիսկին, թե կուք ինչ էք ձեզանից ներկայացնում: 2:

Ռուսաստանում հակաանոլլոցիոն ապրերին օգնելու անգլիական իմպերիալիստների պլանների մասին եմ խոսում նաև անգլիական արքայունը: Ճնշնա մուսնալը գրում է, որ Հյուսիս-արևելյան Իրանում գտնվող անգլիական ուժերի հիմնական խնդիրն էր հարձակվել վարժիրներին վրա և պաշտպանել ռազմականներին: Իսկ Նիկոլսոնը քայքայված հայտա-

բարում է, որ Իրանում կենտրոնացված անգլիական ուժերի նպատակն էր ճանաչում ստեղծել կազմելու մուսասանի զեմ: 2:

Ռուսաստանում ինտերվենցիոն կազմակերպելու համար Իրանը որպես պաշտպարձ ժողովուրդն ու անգլիական իմպերիալիստների պլանների մասին գրում է նաև Ջորջ Լինգլոլդսկին: Մտանդիլ զեմի կազմակերպելու Անգլիա անգլիացիների կտտարած ինտերվենցիոն մասին, Հեղինակը գալիս է հետևելու եզրակացություն, ճանաչող բանում նկարագրված զեղքերը ցույց են տալիս, որ Անգլիոլիտում և Միջին Ասիայում բրիտանական ինտերվենցիոն հնարավոր գործակալ միայն այն բանի նեոտանքով, որ անգլիացիները կարողացան Իրանի տերիտորիան օգտագործել որպես տարանցիլ ճանապարհ կամ որպես թաղա իրենց գործողությունների համար: Այսպիսով, Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև կզած քայքայուն հարաբերությունները ազդում էին ինչպես այլ, սխալվա էլ անգլիոլոպլան շրջանների վրա, և, ընդհանրապես, իրագործությունները այլ շրջաններում չէին կարող չազդել Իրանում անգլիացիների զիրքի վրա: 2:

Նույնիսկ և արտաքին քաղաքականությունը ցրքի հեղինակ Մալթր Բրուքսն Իրանում այդ ժամանակ անգլիական իմպերիալիստների հետապնդած նպատակների մասին գրում է. Ճնշվողական գործքն ամուր կաշեմեղել էին Հյուսիսային Իրանը. նրանց ներկայությունը պայմանավորված էր երկու նպատակով. 1) սուզմական ինտերվենցիոն օգնությունը խորտակել երխասարդ սովետական անպարբիկան և 2) սպահանքի Իրանի իրավասար ստրկացումը... 2:

Իմպերիալիստական այդ նպատակներն իրականացնելու համար 1918 թ. հունվարին Իրան աղարկից անգլիական հատակ միջոց՝ զենեկալ Դենտերվիլը հրամանատարությունը: Դենտերվիլը, Բազազից շարժվելով՝ գրավեց

¹ Nicolson, Curzon, The Last Phase, 1919—25, London, 1937 էջ 132:

² G. Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918—1948, New York, 1949, էջ 41:

³ М. Брукс, Нефть и внешняя политика. Москва. 1949, стр. 63.

¹ Արդյուն Մոսկովի... էջ 198:
² The Nation, 1920, vol. XXVIII, № 12, էջ 407:

Համադան քաղաքը և, որը մասնակցաբար մտնող հետ-
տ, շարունակեց առաջանալ հյուսիս, ճանապարհ բացելով
գեպի Բաքու: Անցիլիան գործառնալով Իրանում մի շարք
գեոգրաֆիկական հանդիպեցին, հատկապես Անգլոֆոնիանի
սահմաններին մոտենալու նրանց առաջին փորձը հանդիպեց
չանցալցիկների և իրանական այլ սեպուլտիան ուժերի գիտա-
գրությունը: Անցիլիացիները չկարողացան Բաքու անցնել,
որովհետև Կասպից ծովի ափին գտնվող հնգրից քաղաքի բու-
շեկյան կոմիտան արդիվը հանդիպեցավ: Միտան ստիպված
եղավ վերադառնալ Համադան:

Ուլբեր էին այլ շանգալցիները:

Դեռևս պատերազմի տարիներին Իրանի գանազան շեր-
շաններում օտարերկրյա օկուպացիոն զորքերի գեմ տարեկա-
լին կոլոնիներ էին տեղի ունենում, որոնք գնալով այնին ձեռ-
մուրվեցին և կոնտակտավորված շարժման բնույթ ստացան: Այդ
շարժումը հատկապես մեծ ծավալ ստացավ Հյուսիսային Իրա-
նում: Գիլանում ստացված շարժումը 1917 թ. Ռուսաստանի
փետրվարյան սեպուլտիանից հետո գինված օկուպացիայի
բնույթ ընդունեց:

Գիլանում ծավալվող այդ շարժումը, որը տեղի մինչև
1921 թ., էր էվոլյուցիան ունեցավ, կնքվեցում այն գտնու-
վում էր Երևանի միտիանը կողմնակիցների ազդեցության
տակ և որը ղեկավարում Գեորգիան ու Քարբիան փորձեր
էին անում այդ շարժումը օգտագործելու իրենց նպատակնե-
րի համար, այսպես Լոյսանբերյան Սոցիալիստական Մեծ սե-
պուլտիանից հետո, համապես 1920 թվականին՝ Իրանի Կո-
մունիստական պարտիայի ստեղծումից հետո, շարժումը ըն-
թացավ միանգամայն այլ ուղիով և, ինչպես կուսաններ, հաս-
ցրեց Գիլանում Սոցիալական իշխանության հաստատմանը,
որի գոյությունը, սակայն, մի շարք պատճառների հետևան-
քով կարճատև եղավ:

Ռեզուլտիան այդ շարժումը ունի բավականին հարուստ
պատմություն: Նա ընթացել է կրկնելով, իսկ մասնակից-
ները տարբեր դասակարգերի ներկայացուցիչներ են եղել:
Մենք մտադիր կենք բախտի այդ շարժման ամբողջ պատ-

մասիները սալ, սակայն նպատակահարմար ենք գտնում հա-
մատուակի կոնց տանել շարժմանը վերաբերող մի շարք
հարցերի վրա, որոնք, ի շնչով ասած, մինչև այսօր էլ պատ-
մապրոթիան մեջ հատկաբերն չեն պարզաբանված:

Նախապես նշենք, որ անկախ շարժման էվոլյուցիայից,
նրա շարքերի խաչատրվեությունից, դեկավար կազմի ունեցում
տարբեր աշխարհայացքից և այլն, մի հանգամանք անփոխելի
է և կասկածից վեր, այն, որ շարժումը, ամբողջովին վերց-
րած, օրլիստիզմին հակառակ էր իրատեսական, ազգային-պատ-
մապրական մի շարժում էր, որը առաջին հերթին նպատակ
ունեց Իրանը ազատել օտարերկրյա լծից:

Ինչպես հայտնի է, պատերազմի տարիներին Հյուսի-
սային Իրանը, այլ թվում է Գիլանը, օկուպացիոն էին ցարա-
կան զորքերը: Այդ տարիներին ցարական տիրակալության
կեմ Գիլանում էր շարժում ծավալվեց, որը ստախճանաբար
գինված պարտիզանական պայքարի ձև ընդունեց: Պարսկա-
նական այդ խմբերը գործում էին Գիլանի անտառներում և
լիսներում, այդ պատճառով էլ կոչվեցին «շանգալցիներ»
(լանգալ պարտիզաններն ունենալով է անասուն): Պարտիզանական
այդ շոկատները հիմնականում կազմված էին գյուղացիներից,
արևատափորներից և քաղաքային մասը բուրժուական ռե-
վոլյուցիոնիզմի ներկայացուցիչներից: Բայց շարժմանը մաս-
նակցում էին նաև ստորին հոգեորակառնության ներկայացու-
ցիչները և, մինչև իսկ, որը ստեղծականներ, որոնք ֆինանս-
ակտիվում էին շարժումը: Չանցալցիներին ղեկավարում էր
Միրզա Քուշիկ խանի գլխավորած խորհուրդը: Քուշիկ խանը
ստեղծական ընտանիքի գեղավոր էր, մասնակցել էր 1903—
1911 թթ. իրանական սեպուլտիանին, մասնավորապես Ռաշ-
տի ֆեդերալիզմի հետ միտակցում մասնակցել էր գեպի Քեհրան
կատարված արշավանքին:

Չանցալցիները տալ էին ջանք մերանը իրանյաների
համար, Եփրատի օտարերկրացիները և այլ լոգոնդներ.
Երանք երգում էին Իրանի սուրբ հողից վանդիլ բուրբ օտար
պարսպներին և սխմվելի կերպով Երենց գլուխները կամ

մարտքները շէնն խուզում մինչև չիրականացնեն այդ խնդիրը¹:

Պիլանի ազատագրական շարժման ղեկավարներից էնամուլլախանը իր հուշերում պատմում է, որ «Ելա-մի միտթլան» կոմիտեն, որը կազմվել էր 1917 թ. վերջերին, ոչ միայն ղեկավարում էր զինված շոկաճները, այլև իր ազգեցեակները առարձում էր ամբողջ Պիլանի նահանգում: Կոմիտեի մրցադրում զբղված էր նաև պալատ օսարկերվրա ազգեցեակյան զիմ, հանուն իլամի օրենքների: Այդ կոմիտեի մեջ մտնում էին ամուլլախանի մարդիկ, որոնք կառչում էին ժրագելի միայն այդ կետից և խուսափում զաստակարգվին պալատից: Վուրը մնացած հարցերը, — դրամ և էնամուլլախանը, — ինչպես պալատը շոկի զիմ, ապրաբալին հարցի լուծումը, սոցիալական սեփարմները և այլն, վերապցում կամ դիտավորվալ սրտզում էին, որովհետև զրանք զիղչում էին այն զաստակարգների և խափերի շանքին, որոնց պատկանում էին կոմիտեի անջամները²:

Ռաստատանում դարական ինքնավարության ասպարաճը միանգամայն նոր բնույթ ստից Պիլանում ժալաբլոզ ազատագրական շարժմանը: Ջանդուցիները, ոչընչանցին ցարիզմի ասպարաճը և ինտարվարան սեռույցիան: էնամուլլախանը դրամ է, որ, կոր այդ տարածարգ լուրը հաստատվից, սեռույցիաներների ցիմ միջանդ և տարիտթլանը վերջ զխար: Մեծահասակ մարդիկ իրականների պես տարախանում էին և պարամ: Շատով աստական զորքերի կողմից եկան բանակային կոմիտեի ներկայացուցիչներ և հայտարարեցին, որ այլևս սուաների տիրանական սեռույցեղներնրի միջև կրիվ զխա: Այգաբլաով աստական սեռույցիան մեզ ևս որոշ ազատագրում բերից³:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեռույցիան շըբը-չապարձային փոփոխություն մարցիկ Իրանում ժալաբլոզ սեռույցիան շարժման մեջ: Վեկտեմբերյան սեռույցիայի սե-

փոխալոնացեոյ զազախարների ազգեցեակյան ներքո 1917—1918 թթ. շարժումը ուժեղացավ և բնույթնեց հակամարտական ու հակաշահական բնույթի⁴:

Սկսած 1917 թ. հոկտեմբերից Իրանում զեղքերը սրագոթյամբ հարցրեցին մեկը մյուսին: Ինչպես նշվից վերը, զեկտեմբերին Սոցիալական կոտախարսթյանը հայտարարից Իրանից սուսական զորքերը զտար բերելու իր մտադրաթյան մասին, որը սկսվից իրականացվի 1918 թ. սկզբներին: Ինչպես Հրապարակին Իրանի զանազան քաղաքներում, այնպես էլ Ռաշտում և Կոզլիխում կազմվիցին սեղական սովհաներ սուսական զինվորների և սեղական բնակչաթյան ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Այդ սովհաների սանդժամը մեծ ազգեցեակյան ունեցալ զանդուցիների շարժման վրա: Այգաբլաով Իրանի երիտասարդ բանվոր զաստարգը սկսում էր աստիճանաբար ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար թիվանը իր մեռը վերցնել, որը նեռագալում, 1920 թ. Իրանի Կոմունիստական պարտիայի հիմնադրումով, էլ սովիկ կազմակերպված բնույթ ընդունից:

Սովհական Ռաստատանի կողմից Իրանի ներքին զորմերին չմիջամեղա քաղաքականության հայտարարումը, ցարիզմի բուր նախկին պալմանարիբից և կնչկոմիտեներից հրամարվիլը և իրանական տերիտորիայից սուսական զորքերի կփակաղխան, սնչլիլական իմպերիալիստները զիտեցին որդես Մերձավոր Արևելքի քաղաքական թատերաբեմում մի խոշոր նկատակարարի շըբը-չապարձ, որից օջավիզ էլ, սնչլիլական զորքերը սերիցին շարժվել զեպի հյուսիս: Սկսվից անջլիլացիների լիվ տիրազեկաթյան և Իրանի կարեղապալան նահանգների սրագաթյան ժամանակաշըբանը, որի զազաթնակար հաննազրը: Իրանում ժալաբլոզ սեռույցիան սարեցացցիլ պալմանից: Իրանում ժալաբլոզ սեռույցիան շարժանները, այց թիվում և Պիլանի զանդուցիների շարժումը, այս ժամանակ է, որ ամբողջովին սղջվում են սնչլիլական իմպերիալիստների զիմ հանուն երկրի անկախության ու ազատության:

¹ Percy Sykes, A History of Persia, vol. II, London, 1951, էջ 489—490:

² «Новый Восток», № 26—27, 1929, стр. 127.

³ «Новый Восток», № 23—24, 1928, стр. 261.

⁴ «Известия», 1920, 10 яноя.

Անդրլական իմպերիալիստները աճա այս շանդայցիներ-
րի դիմադրությունը հանդիպեցին, երբ մոտեցան Գրլանդին:

1918 թ. փետրվարին շանդայցիների զեկավար Քուչիկ
խանը անդլիացիներին հայտնեց, որ նա թույլ չի տա անդ-
լիական շոխաններին անցնել Գրլանդից՝ Բաբու գնալու հա-
մար: Միաժամանակ շանդայցիները կենտրոնական կառավար-
ությունը մի հետադիր ուղարկեցին և պահանջեցին վերջ տալ
կործան անդլիական զինիշխանությունը՝ ԵՂնեց գործերով:—
զբոված էր հետադրում,— հրամայեց հեղեղել են մեր երկիրը,
զբովել են սահմանները կետերը և առաջանում են դեպի
երկրի խորքերը: Այսպիսով հրամայեց խախտում են մեր
չեզբութվածը: Անհրաժեշտ է, որ այդ ամենի դեմ միևնու-

թըրների խորհուրդը եռանդուն միջոցներ ձեռնարկի, այսպես
ԵՂնեցի միությունը կամ խոսեն կղիմի վեհական միջոցներով):
Քուչիկ խանը իր արամադրությունն ասել տներ ասվելի-
քան հինգ հազար զինված մարդ: Ես մեծ թիվով կողմնակից-
ներ աներ նաև Երանի մյուս քաղաքներում, հատկապես
Կազվինում և Համապանում, որտեղ և գտնվում էին անդլիա-
կան շոխանները: Անդլիացիները քիչ ուժեր ունենալով որո-
շեցին օգտագործել ուսուսակ այն գործասերը, որտեղ գե-
ուս մնացել էին Երանում գեներալ Բիչերախովի հրամանա-
արարության ասի: Անդլիական հրամանատար զիներալ Դենս-
տերովիչը, կարճ քանակություններին հետո, 1918 թ. մարտի
16-ին մի համաձայնություն ստորագրեց Բիչերախովի հետ,
որի բովանդակությունը հետևյալն էր:

1. Բիչերախովը իր զորքերը Երանից դուրս չի բերել
այնքան մասնակի, քանի անդլիացիները բավականին ամեր-
չեն բերել նրանց փոխարինելու համար:

2. Անդլիացիները հանձն են անում Բիչերախովի գո-
յամասի ծախսերը հողալ:

3. Առանց անդլիացիներին թույլտվության Բիչերախովը
ոչ մի սահման գործողություն չպիտի դիմի, այսպես ֆի-
նանսական օգնությունը կողարդեցիկ:

4. Առաջին սահման գործողությունները պիտի մղվեն
Քուչիկ խանի դեմ՝ դեպի Կասպից ծովը ճանապարհ բացելու
համար:

5. Եթե Բիչերախովը անհրաժեշտ օգնություն ցույց տա
անդլիացիներին Երանում, ապա վերջիններս հանձն են առ-
նում պլաններ մշտակի հետադադրում օգնելու նրան Կովկա-
սում):

Թե ինչպես էին նախում անդլիացիները իրենց սղաշա-
կից սպիտակզմայրական սահմաններ, կարելի է պարզորեն
նկատել Դենստերովի 1918 թ. մայիսի 9-ին Լոնդոն ուղար-
կած գեկուպամից, որտեղ նա գրում էր. «Բիչերախովը բավա-
կանին ասա դրամ է պահանջում և սահմանային միևնույնու-
թյունը հարցնում է ինձ. արդյոք արժի՞ այդ անել: Ինչո՞րի
արժի նա անենին էլ նրա պահանջները չստիպազանց չեմ
համարում, հատկապես եթե նրախ ունենանք այն, ինչ նա
տնում է մեզ համար, և հետո պետք է ընդդիմել այն հանգա-
մանը, որ դա միայն նա կարող է անել: Մենք ընտրություն
չունենք»:

Չանդայցիների շարժմանը վերջ տալու համար անդլիա-
ցիները զնդապես Ստոպին ուղարկեցին Քուչիկ խանի մոտ
քանակություններ վարելու: Ստոպը վերջինին ասաջարկեց՝
արդյոք չհանդիսանալ անդլիացիների ստաջիպագոյմանը զե-
կի Բաբու, անմիջապես ազատել զերիններին, որի դիմա-
դրելիք խոտատանում էին շխանակի Գրլանի ներքին գործերին:
Երկու օր տեղի քանակությունները ոչ մի արդյունք չտվե-
ցին, որից հետո անդլիացիների ցուցումով Բիչերախովի կո-
պակալին շոխանները սահման գործողություններ ակոցին
շանդայցիների զեմ: Բիչերախովը ոտական շոխաններին
համոզում էր, որ հայրենիք վերադառնալու համար պետք է
բարջախել շանդայցիներին: Քուչիկ խանը սենենելով, որ անդ-
լիացիները շարաշում են օտա զինվորների զեպի հայրենիք
վերադառնալու ցանկությունը, մի զեկեղապիսա ուղարկեց Բիչե-

¹ Деистерлиа, Бригантиа империялнм в Баку и Перси
1917—1918, Тифлис, 1925, стр. 66—67 (հետագայում՝ Деистерлиа):

² Նույն տեղում, էջ 100:

¹ «Каспий», № 55, 24 марта 1918 г.

բախովի մաս և հայտնեց, որ ինքը ոչ մի թշնամախնայն չի ստանում հաշիմեք վերապարձող ուսս գին՝ Լորենիերի նկատմամբ և թույլ կուս նրանց անցնել Գիլանից, պայմանով, որ նրանք չհամադրվուցնեն անգլիացիներին:

Հունիսի 12-ին Բիշերախովը մերժեց շանդուցիների առցառադարը և անցավ հարձակման Մի քանի ժամ տևող կուսադի մարտերից հետո անգլիական դրանապատ մեքենաների և ինքնավթիկների օգնությամբ Բիշերախովին հաջողվեց Մանջիլից անցնել և, առաջ շարժվելով, գրավել Ռուզարբը, Ռաշտը և հասնել Էնզելի: Կողակալին ջոխաաններն հնանում էին անգլիացիները, որոնք իրենց կալադորներն էին թողնում գրավված վայրերում:

Էնզելիում Բիշերախովը գրավով, որ ծովից անցնելը անկարելի կլինի ստանց սեղի բուշելիլյան կոմիտեի համաձայնությամբ, առերևութ իր հպատակությունը հայտնեց Բաքվի կոմունային: Բայժ համակող, նա կորավր շտխաններ ևևս միտան մեկնեց քաղաքը թուրքերի արշավանքից պաշտպանելու համար ստեղծված ճակատը: Սակայն հետապուլում հարմար մտնեա գնանելով Բիշերախովը նահանջեց դեպի Գերբենա և միացավ Գինիլիին սպիտակզիպուրիական բանդաներին:

Բիշերախովի զորամասերի Իրանից հետանալուց հետո անգլիացիները ամբողջան Գիլանում: Քուշիկ խանի ջակասանները, որոնք անտաններում սպասում էին կողակների հետանալուն, որոնք, նարձակիցիեն անգլիական կալադորների վրա: Մի շարք կետերում շանդուցիները ոչնչացրին թշնամու գին՝ վորենրին և աստիճանարար մուսուցան Գիլանի կենտրոն Ռաշտ քաղաքին: Հուլիսի 20-ին շանդուցիները գրոհեցին Ռաշտի վրա: Կատաղի մարտերից հետո նրանք մասն քաղաքը Անգլիական շոխաններ և սիպահիները՝ ապստամնելով դա՛նազան շենքերում,՝ շարունակեցին դիմադրել շանդուցիների դրոհին: Բայց վերջիններս ջերթոպացան դիմանալ անգլիական դրանապատ մեքենաների ու ինքնավթիկների հարձակմանը և ստիպված հետագան քաղաքից:

Այսպիսով, անգլիական իմպերիալիստները ամբողջությամբ օկուպացրին Իրանը: Հենց այդ օրերին, 1918 թ. հու-

լիսի 20-ին Վ. Ի. Անդերը նշում էր, որ Անգլիան Եսթիվ կահնկ է ամբողջ Գարսիսաստանը և պարսաստվում է իր ուղղմական ուժերով Կովկասի հարավը գրավելու համար...¹:

Անգլիական իմպերիալիստների այն պնդումը, որ իրք նրանք օկուպացրելի չեն ենթարկել Իրանը, այլ անտեղ են գրավում իրանական կառավարության համաձայնությամբ, կապածի տակ էր անվավեր իմպերիալիստական այն ներքալացուցիչների կողմից, որոնք օպոզիցիոն գիրք էին գրավում ժամանակի անգլիական կառավարության հանցեպ. այսպես՝ Բալֆուրը գրում է. «Իրևանական ուժերը անտաններին գրոհում էին բարեկեղծ երկրի ներկրտորիչում, բայց զբժար էր հասկանալ կողմնակի դիտողի՝ համար, թե ի՞նչով էր նրանց զբոթվումը ապրերիցում այն բանակի գրոթվանից, որը օկուպացրել է թշնամու տերիտորիան: Կալադորներ և փաստեր էին նշանակել կանոնավոր հետվորոթվանների վրա, ճանապարհները բրիտանական գինձորականների հոկոպոթվան տակ էին, և գինձորական ուսիվանություն ներքալացուցիչներին կարելի էր հանդիպել բոլոր այն գլխավոր կետերում, որոնք, ըստ նրանց, նշանակալից հսկողություն էին հաստատում անգլիական ընտելություն վրա»²:

Ամբանալով Հլուսիտային Իրանում, անգլիական իմպերիալիստները պատրաստվում էին շարժվել գեպի Բաքու: Նախքան Բաքվի վրա շարժվելը՝ անգլիացիները սնահրամեշտ համարեցին վերջ տալ շլուսիտային Իրանում սեփլուցիոն բոլոր շարժումներին: Գնեստերվիլին հաջողվեց Քուշիկ խանի հետ համաձայնությամբ դաբ: Սա համաձայնից անգլիացիներին ճանապարհ տալ գեպի Էնզելի նապահանգիտար, և մինչև իսկ զինն ստավ պաշար և այլ անդրաճեշտ միջրքներ մատակարարել նրանց, իսկ զրա փոխարեն անգլիացիները ճանաչեցին Քուշիկ խանի Գիլանի կառավարությունը և խոստացան Եսթիլանտեղ նրա ներքին գործերին: Քուշիկ խանի և շանդուցիների այլ զեկավարների աղբ գրոթար-

¹ Վ. Ի. Անդեր, Երկիր, 4:288, էջ 9:

² J. M. Balfour, Recent Happenings in Persia, London, 1922.

քը, հաստանալի է, բխում էր նրանց բարձրական և մանր-բարձրական էությունն: Այդ հարցում քիչ զեր չլիարացին նաև Քաչիկ խանին շրջապատող մի քանի ակնհայտ անդլիական գործակալներ, ինչպես, օրինակ՝ Հաջի Ամեկի Քեամալին, որը սերտ կապ էր դաժամ անդլիական գործակալ Քերիմ խան Ռաշեդեու հետ: Քաչիկ խանի ստորադրամ այդ պայմանագիրը փաստորեն դավաճանություն էր Իրանի ազգային շահերին: Այն միտածանանակ ճանապարհ էր բացում զեպի Բաքու և թույլ էր տալիս անդլիական ինդերխախտանքին իրականացնել իրենց պլանները Անդրկովկասի նկատմամբ: Այդուհանդերձ ջանդույցներին մինչ այդ մղած պայքարը անդլիական ինդերխախտանքի դեմ որոշ ժամանակով ուղաջեղեց նրանց ստաշիարդացումը զեպի Բաքու:

Իրանում անդլիական ինդերխախտանքի հանդիպած խոչընդոտներն և նրանց զեմ իրանական ժողովրդական մասաների ցուցարևրած դիմադրություն մասին հետաքրքիր փաստեր է հարողում զենկալա՝ Դենատերվիլը, որը, ինչպես սակցե, Իրանում գեմալարում էր անդլիական էքսպեդիցիոն ամբերը: Միրզա Քաչիկ խանը,— գրում է Դենատերվիլը,— գրավել էր ամբողջ Գիլանը, որով անցնում էր մեր ճանապարհի վերջին լոթնատուն մղո՞ւր, ոչնչացնում էր բոլոր դառերիկրայիներին, ճեռ գործում էր՝ կապ պահելով էնգելին պարբերաբաշխների հետ, միակ նախաձեռնողը կապույց ծափ արին, որանց մենք կարող էինք բարձել նախըբբէ: Անուսնաև Դենատերվիլը նշում է, որ բուշեխիների ու ջանազանների միացյալ կոմիտեները սովեն կզանակով աշխատում էին հեշտացնել ստատակի գործերի կլիտակցիան պրոցեսը և հետագնում էին մի նպատակ՝ բարգելակել անդլիացիների ստաշիարդացումը¹:

Սուսկով անդլիացիների ստաշին նահանջի հետևանքների մասին, նա գրում է. «Քաչիկ խանի շարժումը սարքավում է...: Մեր նահանջը, անկասկած, ինսպիրում է նրան և գրանցի հետո նրա նեղեմալությունը բավականին աճեց:

Իրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ միջուրբող լի էր բուշեխիի պոլով և ... հետևաբար ոչ մի հիմք չկար հնթադրելու, որ Իրանը կարող է գրանցի խուսափել²: Ջանդույցները դիմադրության հետևանքով անդլիական գործատերի Բաքու շարժվելու պլաններին ուղացման մասին է խոսում նաև Դենատերվիլի հետևյալ նամակը, ուղղված Բաքվի հակահուլլացիոն կառավարությանը:

«Բաքվի ժամանակավոր կառավարությանը.

Պատանհ— Շտաբի պետին:

Ձեզ հայտնի է, որ վեց ամիս է ևս ստիթ էի փնտրում պնկիս Բաքվին:

Հայտնի վերջերին Բաքվում բուշեխյան կառավարությունը ստաշույցին, և ևս հրավիր ստացա զալ քաղաքին օքուսիլան: Ձեզ ժամանակ ևս իմ տրամադրության ստեղծանել ոչ մեծ թվով գործեր և մինչև իսկ սոխ ջանակից էլ, Իրանում սիրող ընդհանուր բարգաւթյունների և Քաչիկ խանի շարժման հետևանքով, ևս կարող էի Բաքու տղարիկ ոչ մեծ ամերի Արբապեև ևս հաղաթյուն կնքելի Քաչիկ խանի հետ և աշխատելի Ձեզ ողջովնը բուր սա՞ն գործերը, սրանք ազատ էին³:

Դենատերվիլի գրքում հետաքրքիր փաստերի ենք հանդիպում նաև անդլիական գործերի դեմ ժողովրդական մասաների դժգոհության և մղած պայքարի մասին. «Երգվինի թնախուսթյանը,— գրում է նա,— մեզ դիմադրեց տասնց խանապատության: Համազանում դեևս մեզ ժողտոմ էին, բայց մար մենք Դազվին հասանք, առա մեզ դիմադրեցին միայն իսկ զեմ քեևու: Ժիշտ է, բնախուսթյանը ոչ մի թշնամարան կուլթ չանեցավ, այլ միայն սամանախախից մղիթներում հակաբրիտանական միտնդները գումարելով, որանց պատանալիք բանաճելը բնդունվիցին: Դազվինում մենք իմացանք, որ բարանուկել հետագա ստաշապայքում անխուսա է: Գիլանիների ստաշնորը Միրզա Քաչիկ խանը, որի գործողության շրջանից մենք պետք է անցնենք, հայտարարել էր, որ մաս-

¹ Денстерваль..., стр. 12.

² Նույն տեղում, էջ 26:

¹ Денстерваль..., стр. 10—55.

² Նույն տեղում, էջ 241:

գիր չէ անդլիացիներին նախապարհ ապր նրա կամեանն զոր ծած էր բուշիկներին հետ համասեղ, որոնք նուրբուս որոշիկ էին շիտլլատուրի մեր անցամբ...»¹:

Անգլիական զորքերը՝ վերապահաւորով Համապան, որ տեղ նրանք անցկացրին ձեւեր, հանդիպեցին ժողովրդի գի մազրութեանը՝ «Ճեղատան հասարակութեան հետ բարեկեան հարաբերութեանն հաստատելու մեր փորձերը հաջողութեան շահեցան,— գրում է Դենստերովիլը: Մեր նախաձեռնութեանը այս սղգովթարքը անմիջապէս հակաբրիտանական զորութեան լուրջ առաջ բերեց սեղանական իշխանութեանն հրդուխի: Նախնադաստար է այլ ազգիցիկ զեմքեր ոչ մի ստիկ բաց չէին թողնում, որպէսզի բնակչութեանը մեր գեմ արտ մագրեն:

Մյուս կողմից էլ՝ ամեն երանցի բաղաբական գործիչները՝ գեմոկրատ - էքստրեմիստները, շտիպով գեմոկրատները և սոցիալիստները միտինգներում պահանջում էին, որպէսզի մենք անմիջապէս հեռանանք»²: Դենստերովիլի վկայութեանը բաղաբում պրոկլամացիաներ էին տարածվում որոնց մեզ զրված էր. «Անգլիական զինեարալը ստամ է, որ այստեղ է եկել խաղաղութեան և համընդհանուր բարեկեցութեան հաստատելու համար: Բայց արդէք մենք նրանից ինչընչ էնք սրբ: Թող նա ինքը իրեն պահի այլ խաղաղութեանը և բարեկեցութեանը, քանի գեմ մենք չենք խնդրել»³:

Այսպիսով, ինչպէս ցույց են տալիս հենց անգլիական իմպերիալիստների վկայութեանները, Իրանի առանձին նահանգներում ժողովրդական հոգը շարժում էր ստաւաջեկ անգլիական սկաւաքանաների գեմ: Երկրի տարբեր մասերում առանձին կազմակերպված խմբեր հարձակումներ էին զորում անգլիական կալազրներին և նրանց սպասարկող մարտիկանց ու հիմնադրների վրա: Բաքվում լույս տեսնող «Հեռմամթ» թերթը այս առթիվ հարբրում էր, որ Իրանական Ազգրեշանում ժողովուրդը, փոքր շրխաններ կազմակերպած, հարձակվում և

¹ Денстериаль..., стр. 24.

² Նույն տեղում, էջ 55:

³ Նույն տեղում:

անցանում է անգլիացիներին պատկանող մեքենաները և այլ իրեր: Իսկ թալքրիզում տեղի է տեսնում նաև աշակերտութեան գրաստուլ, սորը ընդգրկում է բարդ գպրոցների աշակերտութեանը: Տարբեր քաղաքներում գումարկող միտինգներում պահանջվում էր անգլիական զորքերի կլավտացիան, պիսակ, մարտի 19-ին կազմակերպված միտինգում «մի բանակ է ընդունվում, որը կառավարութեանից պահանջում էր ստեղծել անգլիացիներին իրենց բոլոր զորքերը գաբա բերել Իրանից»⁴:

Ժամանակավորապէս հանդարտեցնելով Դիլանը՝ անգլիական իմպերիալիստները իրանական կառավարութեան պիտակումբ, մի կառավարութեան, որը ինչպէս Ս. Մ. Գիրսի էր ստամ, սպանվում էր անգլիական իմպերիալիզմի անմիջական զեկավարութեան և հպատակութեան ներքոս⁵, ձեռնամախ եղան երկրում ազգային-ազատագրական յարմար անշեկան: Հյուսիսային Իրանի տարբեր քաղաքներում անգլիական սկաւաքանները կազմակերպեցին ոստիկանական շրխաններ և լրեստական լալն ցանց անգլիական լինվարականների զեկավարութեան ներքոս⁶:

Հայտնի է, որ այլ նպատակի համար անգլիացիները թալքրիզ տղաբիցին անցկախ փորձված զործակալ, ինչպիսին էր Շիրազի անգլիական հյուպատոսը, որը մեծ համբավ էր ձեռք բերել Հաքաւալին Իրանում կառարած իր քալքալի աշխատանքների շնորհիվ:

Անգլիական իմպերիալիստների նմանօրինակ աշխատանքները լալաղալն ապացույց է նաև գեներալ Դենստերիլի հետեւալ խոստովանալթեանը: 1918 թ. հուլիսի 13-ի իր գեկուցման մեջ նա գրում է. «Եմ զինվորական ոստիկանու-

¹ «Հեռմամթ» (شعبه), 1918 թ. հուլիսի 9:

² «Ազգրեշան» (آذربايجان), 1918 թ., մարտի 9:

³ «Известия Всероссийского ЦИК Советов», 1918, 14 мая.

⁴ Доклад С. М. Кирова, Стенографический отчет V Съезда АКП(6), стр. V, Бюллетень № 2, Баку, 1923.

⁵ «Աբրայիլան», 1918, 20 փեւ., 6 մարտ.

⁶ «Известия Кавказского Краевого Центра», 1918, 9 мая.

թխան պետ կապիտան Կոկիերերը, սասիրանական տեխնիկոսի վերջին խոսքը, հաջող կերպով սանձահարում է ամենամոռու ուղղելի գաղաղիչներին. կամ էլ տառեց վերջուման նստեցնում է նրանց փակնաքի առաջ երբ երբ ես կարողանում նրան փոխադրել Ռաշա, ապա քաղաքը շուտով անձանառելի կդառնան:

Իրանական կառավարող շրջանները բոլոր միջոցներով ախտառում էին ճնշել անգլիական ինտելիգենտներին դեմ ժողովրդ շարժումը: Կառավարությունը նրանցով արգելափակում էին բոլոր այն ինտելիգենտները, որոնք հանդես էին գալիս անգլիական ինտելիգենտների դեմ: Երբ էին տեսնում միայն այն լրագրողները, որոնք խոստանում էին քաղաքական հարցերի շուրջ ոչինչ չգրել:

Իրանում իրենց սովորականին քաղաքականությունը օրինակներ ենթակում էր համար 1919 թ. սոցալատի Գ-ին անգլիական ինտելիգենտները Իրանին թեյադրեցին անգլո-իրանական տիրանաչակ պարմանադիրը, երկիրը փաստորեն զարմեցրեց Անգլիայի պրոտեկտորատ:

Պարմանադիր կազմում էր Վրանի սաաշղիխությունը և բարեկեցության համար բրիտանական օգնության մասին, որը ստորագրեցին Իրանի պրեմիեր-մինիստր Վառզ էշ-Գոլին և Քեհրանում անգլիական դեսպան Քոքը²: Սակայն իրականում 1919 թ. սոցալատի Գ-ին ստորագրված այս պայմանագիրը նպաստելու անհրճանգ շնորհակցություններ կողմից Իրանի փաստական անեքսիային իրափական ձևակերպում ապ:

Պարմանադիրը բաղկացած էր 6 հոգուց: Առաջին հոգուցից Անգլիան զինուորով կերպով խոստանում էր հարգել Իրանի անկախությունն ու ամբողջականությունը: Պարզ է, որ այն պարագայում, երբ անգլիական զորքերը օկուպացիայի

¹ Демстера,loc., стр. 161

² «Вакцинский рабочий», 1918, 28 мая.

³ Agreement between His Britanic Majesty's Government and the Persian Government signed at Teheran, August 1919, London 1919.

էին ենթարկել ամբողջ Իրանը, և մարտնետալին կառավարությունը ոչ մի սեպ ուժ չէր ներկայացնում, երկրի անկախությունն և ամբողջության մասին խոսելը ծայր ու հեշտանք էր:

Երկրորդ հոգուցից համաձայն Անգլիան Իրան էր ուղարկում իր մասնագետներին, խորհրդականներին՝ իրանական օտարեր միմիատրությունները զիջադարելու համար: Այս հոգուցիցը ուղղակիորեն հակասում էր սաաշին հոգուցին, քանի որ ամենայն պետության միմիատրությունները պիտի զիջադարելին անգլիացիները, որոնք ընտրանալուք ոչ թե Քեհրանի, այլ Կոնզոնի կարգադրությունները պիտի կատարեին: Այս հոգուցիցի համաձայն էր, որ զեռ պարմանադիրը չկատարում էրանեկամ անգլիական ֆինանսական միտան՝ էրմիտաժ Սմիտի զլխավորությամբ: Անգլիական խորհրդականների պրոտոնուտություն մասին Բալֆորը գրում է. «Առաջին ևս զգուշար է կալմատալ... որ մի փոքր խումբ խորհրդականներ՝ առանց իրենց կառավարությունում ևս հող ամրանալու թխան, կկարողանան անցկացնել ամպիսի սեֆորմներ, որոնք արժանագործեն հակառակ էին պարսիկների շահերին»:

Երրորդ հոգուցից համաձայն Անգլիան խոստանում էր Իրան ուղղակի զինուորականներ և զինք՝ իրանական զինված ուժերը վերակազմելու համար: Սա նշանակում էր, որ Իրանում պետք է ստեղծվեր պրոտեկտորատի մի բանակ սեռուտի շարժումները երկրի ներսում ճնշելու և Սոզիտական թեատատանի նկատմամբ սպառնալու կողմաներից զիջադարելի պայմաններին մասնակցելու համար: Այստեղ անհրճառելի է նշել, որ բանակի վերակազմումը պահանջում էր որոշ ժամանակ, հետևաբար անգլիական զինված ուժերը ուղղակիորեն իրենք էին մասնակցում ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու համար մղված մարտերին՝ հատկապես 1920 թ. կեսերին և 1921 թ. ընթացքում: Ինչպես մենք հետագայում կտեսնենք, եթե չլինեիր անգլիական խոտորվեցիան, ապա սեակցիային չէր հաջողվի ճնշել ազատագրական շարժումը:

¹ J. M. Balfour, Recent Happenings in Persia, London, 1922, էջ 118:

Ըստ չորրորդ հոդվածի վերահիշյալ բոլոր միջոցառումները կենսապահովելու համար Իրանին արվում էր երկու միլիոն սանթրիկնգ վարկ՝ լսվել ավտոսով և լոթանառուսու առքի մասկետով: Իրանը այդ վարկը ստանալով՝ էլ ավելի կախման մեջ էր ընկնում Անգլիայից, եթև չափեացնենք անգամ ասն, որ այդ գումարի մի խոշոր մասը ուղղակիորեն պիտի գնար իրանական իշխող խավերի զբաւանը, որպես օրինական, բայց քողարկված կաշաւար:

Բազմուրը, անգրադաւանալով զինվորական և ֆինանսական այդ օգնութիւններին, գրում է. «Նեկատի ունենալով ասն ազգական և ֆինանսական օնմովան չափը, որ Իրանը այդ ժամանակ ստանում էր շրիտանական կառավարութիւնից, զմիտար էր պայմանագիրը համարել որպես երկու անկախ ու ազատ պետութիւնների միջև կնքված պայմանագիր»¹:

Հինգերորդ և վիցերորդ հոդվածների համաձայն անգլիացիները իրենց ձեռքն էին վերցնում Իրանի տրանսպորտը և երկաթուղու կառուցման իրաւունքը: Մարապին հարկերը նույնպես պետք է վերանալիկին նորաւ Անգլիայի:

Անգլո-իրանական վերահիշյալ պայմանագիրը, որը փաստորեն երկիրը վերածում էր Անգլիայի գաղութի, լայնորեն քննարկման է ենթարկելի անգլիական և իրանական պատմադրութիւն մեջ:

Անգլիական իմպերիալիստների քաղաքականութիւնը, անգլո-իրանական պայմանագիրը և Վրտադ էգ-Քուլի կառավարութիւն զափաճանական գիրքափորում մեծ քողոք առաւաչելին ամբողջ Իրանում: Երկրի տարրեր վալիերում ժողովուրդը ուսքի ելավ իմպերիալիստների և ներքին սեակցիոն շրջանների այդ զավազրութիւն զեմ, ամենուրեք տեղի ունեցան գործադուլներ, զեմոնարաբայաներ և միտինգներ, իսկ որոշ նահանգներում զործը հասավ մինչև իսկ զինված ապստամբութիւն: Ազգային-ազատագրական այդ հզոր շարժումներ մենք

կանգրադաւանք քիչ չեաւ. առաջմ նշենք, որ համաձայնագրական այդ զիմպարութիւն մասին շեն կարողանամ շեռտի միջև իսկ իմպերիալիստական շաների ներկայացուցիչները Օրինակ, Քերզան, 1919 թ. օգոստոսի 10-ին, պայմանագրի ստորագրումից մի քանի օր չեաւ, մի հարցում էր պարսիկ Քարշին այն կապակցութիւնը. ին կիտպական մի շարք ինքիներ գրում են, որ պայմանագիրը հասարակական կարծիքի կողմից չալ չի ընդունվել: Ընչ փաստեր կան այդ մասին»²: Իսկ անգլիական ՏՊայմզք թերթի թիթիակցը Քիշրանից այդ օրերին հարցրում էր. «... Ամեն օր աճում է Բրիտանիայի հակասակորչների թիթիակց»³:

Անգլիական պատմաբան Քեմպերլը իր «Փարսիի խաղաղութիւն կոնֆերանսի պատմութիւնը» մեծամասալ աշխատութիւն մեջ «Իրանի հակասակութիւնը պայմանագրի» վերապիրը կրող հաւովածում գրում է. «Շենց որ պայմանագիրը կրպարակվեց՝ բոլոր կողմերից հանդիպեց թշնամական քննադատութիւն: ... Պարսիկների վերաբերմանը և համազգային հասարակական կարծիք խիտա թշնամական էին: Բանկցութիւնները զազանի բնուլթը իտը կասկած առաջ թեքը Իրանում: Ամեն ձեի, մեծ մասամբ անորտինպատակ երթուլութիւններ էին արվում: Պարսիկներին ամենից խոր վիրտվի էր բրիտանական խորհրդատուներ վարձելու առաւարտը»⁴:

Անգլո-իրանական պայմանագրի առաւաչրում համաձայնագրական խոր վիրտվումների մասին են վկայում նաև ամերիկային պաշտանական ներկայացուցիչների զեկուլցիաները: Թեհրանում ամերիկյան զեւսուկ Քարշիկը 1919 թ. օգոստոսի 28-ին Վաշինգտոն ուղարկած իր վեկուլցում մեջ գրում էր. «Վերջին պայմանագրի նոնգալ հասարակական զգացմանքների վճական թշնամանքը մեում է անիտիտա: Երևկ

¹ Documents on British Foreign Policy 1919—1930, First series, vol. IV, 1919, London, 1962, էջ 1133:

² «Times», may 16, 1920.

³ H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference of Paris, vol. VI, London, 1924, էջ 219:

¹ J. M. Balfour, Recent Happenings in Persia, London, 1922, էջ 123:

երկրյան նախկին կարհնետի մի խումբ պաշտանյաներ և քաղաքացիներ այնչեղեցին պրեմիերի մինիստրին՝ հայանելու իրենց վրդովմունքն ու բողոքը։ Բողոքի բազմաթիվ միտինգների տեղի ունեցան։ Որոշ դավաճական քաղաքներ, որպես լողոքի ակտ, փակեցին շուկաները։ ...Շատ պարսիկներ ազնվորեն հավանացած են, որ պայմանագիրը վերջ է տալու Իրանի անկախությունը...»¹

Քաղաքի ամերիկյան հյուպատոսի զեկուցումը նույնպես խոսում է այն մասին, որ Ազրբեյջանի ժողովուրդը պայմանագիրը ընդունեց մեծ դժգոհությամբ։ Երևանի հետ Անգլիայի ունեցած պայմանագրի մի հատվածը.— գրում է հյուպատոսը.— հրապարակեց այստեղ և բոլոր դասակարգեր այն ընդունեցին մեծ դժգոհությամբ, բացի որոշ շահագրգռված խմբերից և մարդկանցից, ինչպես, օրինակ՝ որոշ առևտրականներից, որոնք ակնկալեցին ունեն ստեղծված գրովյունի...»²

Համաժողովրդական վրդովմունքի փաստեր են հաղորդում նաև իրանական բուրժուական պատմաբանները։ Օրինակ, Բահարը գրում է. «1919 թ. Վուսուց էջ-Ռոլեի պայմանագիրը Անգլիայի հետ ցնեարկից Իրանում և հայրված ստադավ բոլոր դասակարգերի և պարսիաների կողմից՝ թի՛ ձախ և թի՛ աջ»³։ Իրանի ժամանակակից ակադեմիայի քաղաքական գործիչ Հուսեյն Մաքբըն իր «Իրանի քառնամյա պատմությունը» մենաձայն աշխատության մեջ, պատկերավոր կերպով խոսելով պայմանագրի ստաշացյաժ վրդովմունքի մասին, գրում է. «1919 թ. պայմանագրի ստորագրումը Իրանի նոր պատմության կարևորագույն զեպերից մեկն է։ Այս պայմանագիրը նման էր մի հարիչի, որը ավարտիվեց ժողովրդի նվազաբարեկրին և բոլոր դասակարգերից հակառակության ուժեղ ձայն բարձրացավ։ Ժողովրդի բոլոր խավերը պայմանագրին հակառակ էին, բացի մի քանի հո-

¹ Foreign Relations of the United States, 1919, vol. 2, էջ 701-702:

² Նույն տեղում, էջ 702:

³ Բահար..., էջ 20:

պոց, որոնք Վուսուց էջ-Ռոլեի մտերիներն ու համախոհներն էին»⁴:

Հետաքրքրական է նաև հետևյալ փաստը։ Թիֆլիսում անգլիական ներկայացուցիչ Վրդուրի 1919 թ. նոյեմբերի 28-ին Քերդոնին ուղարկած իր նամակով հաղորդում է, որ արևոնց տարածվել է Շիլկյարիայում ստաշագրված մի ճեպահանգրիական պրովյունացիա, որը վերնագրված է «Appel du Parti national Persan» («Պարսիկների ազգային պարտիայի կոչք») և ստորագրված է Ալե-Լամ-Բեր։ Մանիֆեստի մեջ գրված է. «Հինգ ասրի խմբերիախլովի զեմ բողոքեկուց հետո, Մեծ Բրիտանիան այսօր առաջարկում է անկրտիկ ենթարկել Իրանը։ Թե՛հրանում ստորագրված պայմանագիրը մեզ գրկում է անկախությունից։ Ոմանք պնդում են, որ այդ կոմիկնցիան վախելում է պարսիկ ժողովրդի հավանությունը։ Այդ պնդումը սուտ է։ Մանիֆեստը ավարտվում է հետևյալ պահանջներով. 1. Հեռ քաշել բրիտանական զորքերը Իրանից։ 2. Վերջ առլ հետազննումներին և ազատել քառքյուններին։ 3. Անգլո-իրանական պայմանագիրը պետք է ուժի մեջ մտնի միայն Ազգերի կիցայի համաձայնություն»⁵:

Պայմանագրի զեմ առաջացած բողոքը ակնյետի լայն ծավալ ստացավ, որ Վուսուց էջ-Ռոլեին 1920 թ. մարտին ստիպված եղավ իրեն արգաքացնելու։ Համար հանդես գալ իրանական ժողովրդին ուղղված մի զեմամով, որի մեջ տեղեղված գրեթեյան համար մեկադրում էր անգլո-իրանական համաձայնագրի հակառակորդներին և կոչ էր պնդում «Տայրենասիրական ասարիրին» ժիանալ և պաշտպանել իր վարած քաղաքականությունը՝ Մական անգլիական զազոյմարտների և նրանց կամակատարների նկատմամբ առեկալվամը լցված իրանական ժողովուրդը շարունակելու իր պայմարը այդ ստիպացուցիչ պայմանագրի զեմ, որը, ինչպես կոտաննք ստորե, րեկանյնց 1921 թվականին:

⁴ Հուսեյն Մաքբ..., էջ 20:

⁵ Documents on British Foreign Policy 1919—1939, First series, vol. IV, 1919, London, 1952, էջ 1242:

⁶ Տե՛ս «Իրան» (Այլ), 1920, մարտի 29:

Մենք արդեն նշեցինք ազատագրական այն լայն շարժման մասին, որ ծավալվեց Իրանական Ազրբեջանում Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեոլյուցիայի ազդեցութեան ներքո, նշեցինք նաև այն մեծ ժողովրդական վրդովմունքը, որ առաջագամ անգլո-իրանական ստրկացուցիչ պայմանագրի ստորագրումից հետո ամբողջ Իրանում և հատկապես Իրանական Ազրբեջանում: Հայտնի է, որ Իրանական Ազրբեջանի գեմոնիկրատները կոչ էին անում ժողովրդին, թե Եպետք է սպառնալով և սպառնալիքներով Մուսասանի Մեծ ռեոլյուցիայի պտուղները, որ: Իրանցիներին հարաբարություն տվեց վերածնել իրենց ազգային անկախությունը, պետք է շահի կառավարություն և Իրանի գաղտնահաներ Սեփահգարի, Վուսուդ էր-Նոյի և մուսնիերի գեմ ազատամբություն բարձրացնելով:

Օտարերկրյա իմպերիալիստներին կողմից Սոցիալական Ռուսաստանի գեմ կազմակերպված ինտերվենցիայի ժամանակ Կարմիր Բանակի սարած խորը հաղթանակներն ու Հյուսիսային Կովկասի մաքրումը հակահեղուցիտն ուժերից և, վերջապես, սոցիալական կարգերի հաստատումը Ազրբեջանում նոր թափ հաղորդեցին Իրանական Ազրբեջանում ծավալվող ազատագրական շարժումներին: Այս ազդակները նպաստեցին, որպեսզի արդեն մի քանի տարի շարունակ ծավալվող շարժումները ընդունեն ավելի նպաստակալաց բնույթ: Անգլիական իմպերիալիստներին և Թեհրանի սեպեցիտն կառավարությունը գեմ կարծ տանձինն ելույթները Ազրբեջանի գանապեղ վիլայեթում, հատկապես արևմտյան շրջաններում վերածվել էին պարտիզանական կրիլներին: Թավրիզի գեմոնիկրատները ամեն գնով աշխատում էին օգնել պարտիզանական այդ շոխտներին: Գեմոնիկրատական պարտիայի գլխավորում շարժմանը միացել էին ազգային-ազատագրական պայքարին մասնակցող որոշ խավեր և շարժումը ապստամբության էր վերածվել:

¹ „Азербайджан“, 1918, 8 февраля.

² „Коммунист“, 1920, 29 октября.

Ի՞նչ բնույթ էր կրում Գեմոնիկրատական պարտիայի գլխավորում այդ ապստամբությունը և որո՞նք էին նրա հետապնդած նպատակները:

Ազգային և կիթ անհրաժեշտ է նշել, որ ազգային-ազատագրական լայն շարժումները Իրանական Ազրբեջանում սկսվել էին Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեոլյուցիայից անմիջապես հետո և շարունակվեցին անգամ Գեմոնիկրատական պարտիայի գլխավորում ապստամբության ստպալումից և նրա զեկավոր Քիարանու սպանությունից հետո: Քիարանու գլխավորությունը տեղի ունեցած ապստամբությունը ազգային-ազատագրական այդ շարժման մի կարևոր էտապն էր միայն, որը և պարտություն մասնակցեց հիմնականում այն պատճառով, որ շքեղորդեց ժողովրդական լայն խավերին, հատկապես զոլոցական լայն մասսաներին, որոնք ձգտում էին ազատագրվել թե՛ արտաքին՝ իմպերիալիստական, և թե՛ ներքին՝ շահագործող գասակարգերի ճնշումից և ձեռք բերել ազատություն ու հոգ:

Մ. Ս. Իվանովը այն կարծիքն է հայտնում, որ ԵՊԻրանին և իր կողմնակիցները պրոպագանդում էին անկախ գեմոնիկրատական Ազրբեջանի պետություն—բարձրագույն սեպարատիստ սեպեցիտը զաղափարով:

Իրանական Ազրբեջանի Գեմոնիկրատական պարտիայի ժրագրում և այլ գրաստաթղթերում, ինչպես և Քիարանու ռազմաթիվ հողվածներում և էլույթներում մենք շնեք հանդիպում նման մտքի, ընդհակառակը, ինչպես ցույց կտան մեր բերած հետազոտությունները, Քիարանին և նրա կողմնակիցները ձգտում էին ամբողջ Իրանի ազատագրմանը, իսկ Ազրբեջանի ազատագրումը դիտում էին որպես դրա մի էտապը, կամ ստաշին քալը:

1917 թ. սոցտոսի վերջերին Թավրիզում կայացած Գեմոնիկրատական պարտիայի Ազրբեջանի նահանգային կոնֆերենցիայում Ազրբեջանի գեմոնիկրատական կազմակերպությունը հայտարարեց որպես ինքնուրույն պարտիա, ընտրվեց կենա-

³ М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. Москва, 1952, стр. 276.

րոնական կոմիտե և ընդունվեցին մի շարք բանաձևեր պարտիայի քաղաքական գծի վերաբերյալ: Ընդունված բանաձևերից մեկում Ազդերեշանի առկա դրոթյան և պարտիայի վարքագծի վերաբերյալ սովորւ էր. «Եւսճանջայլին կոնֆիւրմանը նշում է, որ Ազդերեշանի նախանգը Իրանի անբակակի մի մասն է կազմում, որը վերջին տարիների գեպերի պատճառով զինոկրոտիայի հատուկ ուշադրութիւնը իր վրա է դրաւում և քանի որ Ռուսաստանի սեփմի փոփոխութիւնը այս սահմանները շրջանում դրական ազդեցութիւն է ունեցել, ապա կոնֆիւրման նախանգայլին կոմիտեին պարտադրում է, որ Տաղիմակերի պայմանները կատարելագործելու համար պարտիայի կազմակերպութիւնները ամրացնի և կայուն դարձնի...»¹ Այսուհետեւ 1929 թ. ապրիլին արտասանւած իր ճառում Քիարանին սասց. «Թավրիզի ապստամբութիւնը զինոկրոտական և ազատ իշխանութիւն ստեղծելու համար է. որը հնարավոր կդարձնի երկրի օրինքները խոսքից դործի վերածել: Թավրիզի ապստամբութիւնը ներքին կապեր ունի Իրանի բոլոր քաղաքների ու վարերի հետ: Հակառակից ապստամբութեան՝ այդ նշանակում է թշնամութիւն ցոցարերկ մի շարժման նկատմամբ, որը, որպես յուզող, հանդես է եկել սեպագիտն մի շարք գործողութիւնների դեմ»²: Հաջորդ օրը մի այլ ճառում Քիարանին հայտարարեց. «Մեր միակ նպատակը երկրում զինոկրոտական իշխանութիւն ստեղծելը և ազատութիւն պահպանումն ու նրաշխարհորումն է: Այս նպատակի հակառակորդները մեր թշնամիկներն են, իսկ մեր դրժնորթութեան ծրարքն էն է մտնում այդ թշնամիկների հետնցումը այն բնագոյովանքից, որոնք կապւած են երկրի հասարակարգի և ազատութիւն հետ»³: «Այն ապստամբութիւնը.— կարգում ենք մի քանի շարքով հետո Քիարանու արտասանւած ճառիցը մեկում, — որ մեր ապստամբութիւնը ուղում է հետատակ, Թավրիզով և Ազդերեշանի նախանգով չի սահմանափակելով: Մեր ապստամբութիւնը ձգտում է ողջ

Իրանի ազատութիւնը և մինչև վերջ կդաւադարի այն ձեռք բերելու համար...»⁴: Երբու որ հետո նա հայտարարեց. «Պետք է երկրի հասարակարգը նորոգիլ, նախ՝ Թավրիզում, ապա՝ ամբողջ Իրանում»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք վերը բերված փաստերից, Քիարանու գլխավորութիւնով զինոկրոտական շարժումը նպատակ չէր հետապնդում Ազդերեշանը սնցատել Իրանից, շնայած, իհարկե, զինոկրոտական շարժումը պահանջում էր մի շարք սովորում իրավունքներ, որոնք բավարարելին ազդերեշանական ժողովրդի իղձերը և ձգտումները: Թե այդ ինքնապարտութիւնը կանկրտա ինչ բնույթ պիտի կրեր, իհարկե, գծվար է որոշակի սակի, որովհետև դրավոր փաստեր քիչ կան, բայց որ այդ հարցում ևս Հոկտեմբերյան Մոցիալիստական Մեծ սեպուցիան և լինիլան ազգային քաղաքականութիւնը իրենց ազդեցութիւնն էին թողնում Ազդերեշանի զինոկրոտական շարժման վրա, կարելի է պարզօրեն տեսնել Քիարանու հետևալ մտքից. «Կոնֆեդերացիայի սկզբունքների համաձայն.— առում էր նա իր ճառերից մեկում.— Ռուստոտանի բոլոր փոքր ազդերին ապստամբութեան և ինքնավարութիւն է ստվել: Այն կոնֆեդեր. որ սեղի ունեցան Ռուստոտանի և այլ ազդերի միջև, բոլորը ստարների զրգումների և ներշնչումների հետևանք էին: Մենք էլ Իրանում պետք է իրանցի լինենք: Մեր շարժումը սպում է Իրանը ազատել»⁶:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն մտքին, որ զինոկրոտական շարժումը ձգտում էր սեպուրեյիկա ստեղծել, ապա պետք է նշել, որ այդ ազայցուցելու համար նույնպես փաստեր կան: Ընդհակառակը, Գեմոկրոտական պարտիայի ծրարքի և Քիարանու քաղմաթիւմ հողվածներից ու կուլիներից կրեւում է, որ նրանց կողմնակից էին սահմանադրական մոնարխիստական կարգերի պահպանմանը: Օրինակ, Թավրիզում Դեմոկրոտական պարտիայի կազմակերպում մի մեծ միտինգում ընդունված քառասուն տպում էր. «Թավրիզի ազատասեր-

¹ Ալի Ազարի, Քիարանու ապստամբութիւնը..., էջ 194:

² Եւսին տեղում, էջ 384:

³ Եւսին տեղում, էջ 385:

⁴ Ալի Ազարի, Քիարանու ապստամբութիւնը..., էջ 432:

⁵ Եւսին տեղում, էջ 433:

⁶ Եւսին տեղում, էջ 376—377:

ները իրենց ծրագրի ողջ էությունը համարում են հետևյալը՝
լիակատար վտանգություն ձևաք բերել, որպեսզի պետական
ներկայացուցիչները հարգեն երկրի ազատ կարգերը և իրա-
կանացուն հիմնադիր օրենքը, որով որոշվում է այդ ազա-
տության ընտխքը... Կարճ ասած՝ ազատասերների ծրագրերը
բազիկացում է հետևյալին, ընդհանուր անգործություն հաստա-
տել և սահմանազրկությունը՝ օրենքից զուրկ վերածելը: Պար-
տիայի օրդան Վեաշարդուում լայն տեսած Վեաշարդի ապա-
հովումը խորհրդեր կրող հողվածում գրված է. «Քանի զեև
Ազրբեշում և նրա ազատասերները կենդանի են հիմնադիր
օրենքը ստնապաշտան և անտեր չի մնա: Մեր հիմնադիր
օրենքին ձևաք մի տար:... Ազրբեշումի՝ ազատասերները
ազատամբել են, որ այս անտունելի անարխիային վերջ տան
և մտացիտուներին զկեցցե հիմնադիր օրենքըս կոշով սխա-
րիցենեն»:՝

Ինչ վերաբերում է շարժման ընտխքին և նրա հե-
տապնցած հիմնական նպատակներին, կարելի է տեսլ, որ բեր-
ված փաստերը ցույց են տալիս, որ իրարանտ գլխա-
վորած զեմոկրատական շարժումը ազգային-ազատագրական
ընտխք տներ և հիմնականում տղղված էր նտարերկրյա իմ-
պերիայլզմի զեմ, հանուն ամբողջ Իրանի ազատագրմանը
իմպերիալիստական լծից: Եվ որովհետև այդ նպատակին չէր
կարելի հասնել տասնչ իմպերիալիստների գործակալներ հան-
դիսացող մամանակի իրանական կառավարության և իշխող
խավերի այլ ներկայացուցիչների զեմ պալլքարելու, հետև-
վորաբ այդ շարժումը ձգտում էր նաև Իրանը ազատել նման
զապաճանական տարրերի վերիշխանությունից և, կոնստիտու-
ցիոն իրավունքները օգտագործելով, ժողովրդից ընտրված կա-
ռավարություն տեսնել, որը պիտի զեմոկրատական մի շարք
սեֆորմներ անցկացներ, այդ թվում և արյունոտ լայն իրա-
վունքների տար Իրանական Ազրբեշումի ժողովրդին:

¹ Խոսքը 1908 թ. Իրանի մամարիստական սահմանազրկության
մասին է:

² Ալի Ազարի, իրարանու ազատամբությունը, էջ 343:

³ Կույն անգուս, էջ 370:

Իմոկրատական պարտիայի մղած պալլքարը Ազրբեշա-
նում հաղթանակով պալլկեց. 1920 թ. ապրիլին զեմոկրատ-
ները թալլրիզում զեմված ապստամբություն բարձրացրին ընդ-
զեմ իրանական իշխանությունների և գրավեցին քաղաքը. նո-
րաստեղծ Վասարական հանձնաժողովը ժողովրդին զեմեց
մի տղերձով, որի մեջ նշվում էին ապստամբության հիմնական
իմպերները: Իրանց էին՝ վերջ տալ օտարերկրյա իմպերիալիստ-
ների զավթողական պլաններին, իրագործել կոնստիտուցիան,
որը ժողովուրդը նվաճել էր 1905—1911 թթ. սեռլայցիայով,
պալլքարել հանուն ազատության և զեմոկրատիայի՝ ընդդեմ իմ-
պերիալիստների ու իրանական սեռլայցիա խավերի և այլն: Հան-
դիս գալլով 20-հազարանոց միտինգում, իրարանի հայտարա-
րեց. «Այսօր ես պաշտանապես ամբողջ տշխարհին հայտարա-
րում եմ, որ մենք ազատամբել ենք Անգլիայի հետ ավերիչ
պայանագրի կնքող Կուսուղ կղ-Իրլանի կառավարության զեմ:
Քանի որ թալլրիզը հանգիստացել է ազատասերների հայրե-
նիք, ազատություն ձևաք բերելու համար ստաշին շարքերում
է եղել և իր զոհերն է տվել Իրանի անկախության համար,
սպա այսօրվանից պաշտանապես Ազրբեշումի սեռլայցը
Ազղղիստան ենք հայտարարում»:՝

Մի այլ առիթով անդաճանալով Իրանի կառավարող
սեռլայցիոն խավերի զավճանական սեռլայցին, իրարանին
հայտարարեց. «Ե՛ր ես նրանք լավ զննթություն հանձնել:
Նրանք միշտ ցանկացել են երկիրը ժախել և զեմոկրատիան
զցել իմպերիալիստ, զոսման շահագործողների ձևաքը, բոլր
մենք չենք թողել: Նրանք օտարներին հրալիրեցին երկիր,
նրանց զաղպարները և մտքերը տարածեցին, նրանց նենդ
մտքերի և ծրագրերի միջնտղները զարձան, իսկ մենք զե-
մոկրատիայի իրավունքները պաշտանապես համար ուղքի
կանգնեցինք և զմիախա ժողովրդին փրկեցինք օտարերկրյա
իմպերիալիստների ոչնչացնող հարվածներից, իսկ մեզ ըրո-
նացին, ձերբակալեցին և քցողեցին: ...Մեր օտարերկրացին
էլ որ ցանկոտնա մեր երկիրը գալ և նրա զեմոկրատիան ստըր-

¹ Ալի Ազարի, իրարանու ազատամբությունը, էջ 367:

կոթյան շղթաներով կաշվանդել, մեկ իր առջևում կյանքի ու ստիպված կիսի մեր զինաների վրայով անցնել: Մենք պետք է մեր հրջանկությունը ինքներս ձեռք բերենք և անպահանջ՝: Մի շարաթ նեւտ արտասանած իր ճառում նա ասաց. «Մեր գործադրությունների ողին հատկանշալու համար պետք է իմանալ, որ զինակրթաների առաջին լուղունը՝ օտարների ձեռքին գործիք լինելուց խուսափելն է և վերջ...»¹:

Որոշ պարսկ ճեղքանակներ և ժամանակի քաղաքական գործիչներ Սիրաբնու գլխավորած շարժումը վերապրում էին Վուսուդ էլ-Դուլեի հանցին նրա անձնատրան թշնամությունը: Մոշիր էլ-Դուլեի կողմից Ազերբեյջանի նահանգապետ նշանակված Մոլորեթ էս-Սալթանն զինակրթական ամբողջ շարժումը նեղակացնում էր որպես ժանձնալու հաշիվները սարկուն՝ Սիրաբնու զինակրթանից Բաղամշին վկայում էր, որ նրր «Վուսուդ էլ-Դուլեի կարիներտ ընկալ և Մոշիր էլ-Դուլեն գործի գլուխ անցյալ, նա կարծելով, որ այլ ազատամբության պատճառը միայն Վուսուդ էլ-Դուլեի զին Սիրաբնու ունեցած թշնամությունն է, փորձեց Սիրաբնու նա բանակցությունների սկսելով վերջ առ ակոյուցիան շարժանք»²:

Բնական է, որ նման քաջատրությունը մակերեսային է և ոչ գիտական: Որ զինակրթանների պայքարը Վուսուդ էլ-Դուլեի կառավարության զին ամբողջ էր ընդդեմ օտարերկրյա իմպերիալիզմի, վկայում է մինչև իսկ իմպերիալիզմի շահերի ջատագով Լենցցովսկին: Նա գրում է. «Պայքարելով ընդդեմ Վուսուդ էլ-Դուլեի անակրթան ինտերնացիոնալ կառավարության, Սիրաբնուն և նրա ազգային զինակրթանները փաստորեն պայքարում էին ընդդեմ սոցիալական սաղեցություն»³:

¹ Այլ Ազերի, Սիրաբնու աղյուսաբությունը, էջ 400—401:

² Նուրի սեդուս, էջ 516:

³ «Hüsnü Bozorg», 1922, кн. 2, стр. 261.

شرح حال و اقدامات شيخ محمد خيابانی بقلم چندتن از

۱۹۲۶ دوستان و اشتیاقات او برلین (Շեյխի Մոնոսոպ Սիրաբնու, կենսագրությունը և գործունեությունը, գրեցին նրա մի քանի բարեկամներն ու ժամոթները, Բեռլին, 1926, էջ 35): (Նկատարում Սիրաբնու կենսագրությունը):

Իրանում, քանի որ Վուսուդ էլ-Դուլեն հանդիսանում էր անգլո-թուրանական 1919 թ. պայմանագրի գլխավոր ճարտարագետը¹:

Ինչ վերաբերում է ներքին ռեֆորմներ անցկացնելու՝ զինակրթական կառավարության ծրագրին, ապա այդ կապակցությամբ ռեֆազադզում հրատարակված է հետևյալ ծրագիրը. 1. Ազատամբության ընդլայնում, նրա տարածումը ամբողջ երկրում և արմատական ռեֆորմների անցկացում: Իրանում զինակրթական ռեֆորմի ստեղծում: 3. Հիմնարկների, հատկապես դատական և ֆինանսական հիմնարկների սեփական: Դավաճան և ավազակ տարրերի լիկվիդացիոն վերահիշյալ հիմնարկներում: 4. Հայրենասիրական կառավարության ստեղծում ռեֆորմների կողմնակիցներից, որոնք համոզվածորեն վստահություն վաճելին: 5. Այնպիսի մշտական և գործունյա օրգանի ստեղծում, որը կարողանար ներքա ժամանակի ընթացքում հսկել վերահիշյալ կառավարությանը և երկիրը աշտանք ամեն տեսակ օպպոզիտ ու սեռ կարիներաններից և սպանել ճգնաժամներից՝ ներկա մեր աղետների պատճառից²:

Անդրադառնալով ազրբային հարցին, պետք է ասել, որ նրա հիմքում ընկած էր «Իրանի Ինտերնացիոնալ պարտիալիզմի» ծրագրի 13-րդ հոդվածը. որտեղ ասվում էր, որ զուլուգացու մի կալվածատիրոջ, ինչպես և կառավարության ու զուլուգացու միջև եղած բոլոր տեսակի հարաբերությունները, հարկերի և այլ տեսակի դանձումներն ու պարտավորությունները ժամբողջ Իրանում պետք է կատարվեն համապարտության սկզբունքով՝ համաձայն օրենքի: Իսկ 14-րդ հոդվածում ասվում էր, որ ամեն տեսակի հարկեր և պարտավորություններ, որոնք բարեբքից դուրս լինեն, խստիվ արգելվում են: Գյուլագոսն նույն առում կապակցությամբ 17-րդ հոդվածում նշվում էր, որ պետական հողերը պետք է վաճառվեն զուլուգացիներին³:

¹ G. Lenczowski, Russia and the West in Iran (1918—1946. New York, 1949, էջ 61:

² «Սեկթարեյի Իրան» (سکتره ایران), 1921 թ. հոկտ. 5:

³ Հայրենական ՍՍԽ ԳԿԱ, ֆունդ 40/113, գործ 125, էջ 13—19:

Ազգրեզանում ազգային կառավարություն ստեղծվելուց հետո հատուկ հանձնաժողով ստեղծվեց հողագործության, լուսավորության, ֆինանսների, առողջապահության և արդարադատության բնագավառներում ռեֆորմների անցկացնելու նախագծեր մշակելու համար: Հանձնաժողովը առաջին հերթին ռեֆորմների նախագիծ մշակեց հարկային սխեմայի և հողագործության բնագավառի վերաբերյալ: Այդ նախագիծը պետք է վերացվին գյուղացիներին պարզաբովանալու ամբողջական և պարզավորությունները: Նախատեսվում էր զանազն միայն կեամտահարկ: Հողային հողքի վերաբերյալ նախագիծը նախատեսում էր պետական հողերի բաժանումը գյուղացիներին՝ մեջ, իսկ կալվածատերական հողերը ամբողջովին մնում էին կալվածատերերի ձեռքում, միայն գյուղացիներին սիրաբանք էր արվում հող զեղել վերջիններից, որի համար գյուղատնտեսական բաները հատուկ վարել պետի բաց թողնելը: Գյուղացիներին թուլատրվում էր նույն ձևով զեղել նաև վակֆային հողերը:

Ինչպես տեսնում ենք, այս միջոցառումները հետո էին ազդարարյին հարցի արժանական լուծումից: Նախագիծում նախատեսվում էր միայն պետական հողերի բաժանումը, որ ստարածվումը, ինչպես հայտնի է, կազմում էր ամբողջ մշակելի հողերի աննշան տոկոսը: Այդուհանդերձ, մինչև իսկ այդ նախագիծն էլ չի արականացվեց:

Այս բոլոր գիտատեր ապացույցում են, որ Ինտերնացիոնալ պարտիան որե՛կ արժանական ռեֆորմի ծրագիր առաջ էր քաշում, որը ցույց է տալիս նրա դասակարգային էությունը, այս հանգամանքը մտական գեր խողաց շարժման պարտաձևն պրոտում:

Ինտերնացիոնալ շարժումը Իրանական Ազգրեզանում սկզբից եկի հանդիպեց իրանական ռեակցիոն շրջանների և նրանց հովանավորող անգլիական իմպերիալիստների կատարող դիմադրությունը: Վստուզ էր-Դոլին Իրանական Ազգրեզանը անվանեց շահ վերջ (կարս լարս) Իրանի պետական որ գանդիի պրա: Նա հարցադրում էր, որ Իրանում խաղաղություն չի լինի, քանի Ազգրեզանը չի հանդարտվել:

Մարտի էր-Դոլին 1920 թ. հոկտեմբերի 22-ին մեղխում արտասանում իր ճառում հայտարարեց, որ Ազգրեզանի շարժումը մի ապստամբություն է ընդդեմ Իրանի սահմանադրական կառավարության, և որ վերջինս պետք է բանի ուժով արտաքսի Միարանան և նրա կողմակիցներին¹:

Բայց իրանական ռեակցիոն շրջաններում միայն խոսքով չէին բավարարվում, նրանք կոնկրետ միջոցառումներ էին կիրառում Ազգրեզանի զենկրատական շարժման դեմ: Ազգրին գրում է, որ շարժման հենց սկզբից սահն օր պրեմիեր մինիստրը թողնել հետագուրը էր ուղարկում Քավրիդ՝ առգմտեան իշխանություն հաստատելու և կոչակային ուժերի պետությունը շարժմանը վերջ տալու համար²: Հայտնի է, թե ինչպես Վստուզ էր-Դոլին բոլոր միջոցներով միջանում էր միջկուրի բնադախություններին և աշխատում էր Ազգրեզանում իր լինիստմունքը անցկացնել: Այդ ժամանկ գրում է Միարանայի զենկրատներից Մահմադ Ալի Ազա Բազամշին, «Վստուզ էր-Դոլին՝ ժամանակի պրեմիեր մինիստրը, Ազգրեզանի բնադախությունների ժամանակ աշխատում էր, որ իր լինիստմունքը ընտրվին Իր նպատակները իրականացնելու համար նա որոշակի միջոցներ էր գիտում, գրում էր ծախսում, այդ նպատակով Հայտնի Քարբալայ Լուսուխի Ազա Ֆեհանգզան գրամական խոսքի կրեկտով, արտասույց լիարտաթվաններով և Քավրիդի թեհրան գաղանի հետագրեր աղարկելու և հրահանգներ ստանալու համար գազանադերով Քավրիդ աղարկեց³: «Կանանա լիերթը հազարում էր, որ Ֆեհանգզանի պետք է ստանար ամիրը 200 թաման, իսկ կրեկտը կազմում էր 15000 թաման: Նա Քավրիդ գալով սկսեց հրատարակել «Քարբիդ» լիերթը և իր շուրջը հայտարարեց մի շարք ռեակցիոն մարգանց⁴: Կան նաև միասեր, որ Վստուզ էր-Դոլին մինչև իսկ փորձում էր Միարանան կաշտելու Ազգրին գրում է, որ Միարանին նախքան ապստամբությունը մի կարճատև ճամբոր-

¹ Nasrollah Saifpour Fatemi ..., էջ 248:

² Ալի Ազադի, Միարանու ապստամբությունը..., էջ 370:

³ Միարանու կենսագրությունը..., էջ 31:

⁴ Հայկական ՍՍԲ ԳԿՍ, ֆոնդ 40/114, գործ 170, էջ 54:

դաժնուն կատարեց զեպի Քեհրան: Այստեղ անհրաժեշտ է քացահայտ ասել,—գրում է նա,— որ 1919 թ. պայմանագրերը ընդունելու համար Քեհրանում փողոց էին բաժանվում: Կարծելով, որ Շեյխ Մոսաձազ Սիբաբանուն էլ կարելի է փողով խաբել, ջրան կամ մաթանու հազար թուման գրում էին նրան հետապնդել, որպիսի նա հակառակությունից ձևոք քաշե Քաջ աջ աջ աջնի մարդը նման նեղություն շարեց՝ և անմիջապես Քավրիզ գերազանաւով, ամբողջ պատմությունը հայտնեց իր բնիկներին»¹:

Երբ Առտազ էդ-Պոյեի բնտրություններից հույսը կարեց, ապա որոշեց յուր միջոցներով վերջ տալ շարժմանը: Շվեյցարացի Բիվերլինգին և Ֆոկել-Քուլին (մարմաված ուստիանական խորհրդատուներ) մի խումբ ուստիական պաշտոնյաների հետ Քավրիզ ուղարկելու, ինչպես Քազամէլին է գրում. նպատակ ունի շինչ գնով էլ որ լինի Պեմոկրատական պարտիային խեղդել և նրա զինվարներին ոչնչացնել»²:

Ազգերեզանական զեմոկրատական շարժման զեմ մզած պաշարում իրանական կառավարությունը ամեն անասի օդնություն էր ստանում անզիական կառավարությունից: Աերջինս Իրանը զաղոթային կախման մեջ պահելու համար ոչ մի միջոց չէր ինչպում: 1952 թ. անզիական կառավարության հրատարակած «Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականությունից փաստաթղթերի» ժողովածուի մեջ հանդիպում ենք մի հետաքրքիր փաստ, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես էին անզիական խմբերկախումները ժրագրում պաշարել Իրանական Ազգերեզանում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժման զեմ: 1919 թ. Նոյեմբերի 15 թվականի № 607 նամակում Քեհրանը Քեհրանում անզիական զեպան Քոբանի գրում է. «Միջազգային պիլավոր հրամանատարը պատերազմական միջխտրությունը ուղարկած նոյեմբերի 6-ի № 7672 իր հետագրով զեկուցում է Իրանական Ազգերեզանում և Պիլանի սահմանների շրջաններում բուշեկյան հակամեծերի և ընդհանուր խառնաշփոթության մասին և ստացարկում է, որ

եթե Աեր միջոցով պարսկական կառավարությունը նրան հրավիրի անզիական օդնություն ցույց տալու, ապա նա հանդես պիտի անգլիսի օդնություն, ինչպիսին թույլ կուան սխտապիան և Իրանում իր արժանագրության տակ կզած ուժերը:

Նա պահանջեցի պատերազմական միջխտրությունը լիազորել նրան անհրաժեշտության զեպջում համապատասխան միջոցներով զեմելուս»³:

Նախընթան ուղղմական անմիջական միջամտություն անցնելը անզիական խմբերկախումները փորձում էին սուքի հանել և երկրի ներսում կզած հակառակույցուն տարրերին և Քավրիզում ու նրա շրջակայքում գանդող օպոզիցիուն խմբերին: Այդ նպատակով անզիականները Լազվիսից Քավրիզ ուղարկեցին փորձյած հետախույզներ մալթր Էպոնոզ Միշեյին և մալթր Պերդին: Անզիական հետախույզներ հետապնդած նպատակների մասին հետաքրքիր փաստեր է հարգրում պատմաբան Ամեդ Քասրավին, մի վկայություն, որը մեջ է բերվել մի քանի այլ պատմաբանների կողմից: Քասրավին գրում է, որ մեկ օր տուն վերապանաւով ստացավ Առտազ էդ-Պոյեի արտակարգ ներկայացուցիչ և «Քասրիզ» թերթի խմբագիր Հուսեյին Աղա Ճեշանզադա երկտողը, որով նա ցանկություն էր հայտնում իր հետ հանդիպել: Ճեսակցության ժամանակ Ճեշանզադին սասց, որ անզիականների քաղաքական բաժնի պետ մալթր Էպոնոզը Լազվիսից Քավրիզ է եկել և գրում է Քասրավին տեղին: Քասրավին այնուհետև նշում է, որ անզիական հյուպատոսարան գնալով ինքը հանդիպեց մալթր Էպոնոզին և Պերդին: «Ճեսակցություն սկսեցի,—գրում է Քասրավին,—պարզեցց, որ պատմությունը նկատյումն է. քանի որ բուշեկյանի նարմիր Բանայը ստացաղել է մինչև Կուլիսս, մյուս կողմից էլ Պիլանում Միլդա Քուշիկ խանը նրանց է միացել, անզիականները Սիբաբանու նկատմամբ կասկածախու են գարծել, որ չլինի թե նա ևս բուշեկյան գրոշ բարձրացնի: Բրուխանի Սիբաբանու քացահայտ չի ստում, թե ի՞նչ է ինքը ցանկանում, ապա մալթր

¹ Այլ Ազարի, Քիբաբանու պատմությունը..., էջ 178:

² Քիբաբանու կենսագրությունը..., էջ 33:

³ Documents on British Foreign Policy 1919—1939, First series, vol. IV, 1919, London, 1952, էջ 1233:

էղմանը թափրից է կնկ, սրպակն տեղի գրովյունը մտկից տեանի և գնանախն: Բարապին գրում է, որ Էղմանը ուզում էր թիարանու զեմ զովադարխան կազմակերպի և ալը նպատակով էլ ասել էր, որ ընս լակ կմ, Գուք մի խամք ունեք, որը թիարանու հետ թշնամոխյուն է անում: Աւգամ կմ Նարչնել, զուք կկարողանաք արջուք, կառավարութեանց օգնութեան սասնալով թիարանու զեմ պուլքարի դուրս դալ և նրան տագարել: Բարապին շարունակում է, որ հետո, երբ նա Ֆեշանգլան հաղտնց Էղմանդին տված իր քաջասական օրտախիանի մասով, Ֆեշանգլին սասց, «Պրեմիեր մինիստրի դամկտրիք հեռագիր կմ ստացել, որ կէն զուք կարողանաք թիարանու զեմ կուի դուրս դալ, կառավարութեանը, ինչքան որ աղեք, ձեզ դրամ կհասցնի, իսկ զըրբսից էլ ձիավոր խմբեր օգնութեան կզանս՝ Ալի Ազադին, Բարապու սար վիարայի շնորհով մեջ բերելով՝ նշում է, որ Էղմանը հետո հանդիպեց նաև թիարանու հետ: Թիարանին Էղմանդին քաջատեղեց զեմոխրատական շարժման նպատակներն ու Ալքրեշանի ցանկութեանն և հերքեց շարժման զեմ ուղղված բոլոր հերքումները թիարանին սասց, որ անգլիական զորքերի ներկայութեանը Ալքրեշանում ոչ մի անհրաժեշտութեան չի ներկայացնում և պետք է գրանք դուրս բերել: Նա հաշտութեց, որ «Ալքրեշանը Իրանի անպատակները մասն է կազմում և ձգտում է իրագործել հիմնագիր օրենքը, կիրառել սահմանադրական սկզբունքները և արևատական բարեփոխումներ մտցնել կրկին կանքի բոլոր բնագավառներում»:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, անգլիական խմբերալիսաները և իրանական սեպեյիտն շրջանները ծրագրում էին օգտագործել Քեանդիլիյան անտըր կրող խումբը, որին ղեկավարում էին Ամենդ Բալաբովին, Միրզա Ալի թալաթը և Միրզա Բաղիր թալան, մի խումբ, որը գործակցում էր հա-

կանուլյուցիոն այլ խմբերի հետ: Այդ ծրագրի համաձայն Բարապու խումբը պետք է քայքայում ապստամբութեան կազմակերպեր, իսկ Մահմադ Նուսին թան Սարգսար Աշախի միավորները՝ Կարադաղայից պետք է շարժվեին զեպեք քաղք և այլպիսով վերջ տալին զեմոխրատական շարժմանը:

Քեանդիլիյան խմբակը շախաղայեց զեմոխրատական շարժման կողմից, քայց խմբերալիսանները շարունակում էին նրանոր խմբակներ կազմակերպել և նրանց, դրամ ու զենք ստալով, սուրի հանել զեմոխրատական շարժման զեմ:

Գեմոխրատական շարժման ծավալումը և հասկացան Թավրիզում ազգային կառավարութեան կազմվելը 1920 թ. ապրիլին էլ ազվել ամեկաքերին խմբերալիսանների սեպեխան: Կանք իրենց հակառակույցից զործունեությունը ծավալում էին ո՛չ միայն Թավրիզում, այլ նաև Ալքրեշանի մյուս զուտներում: Այս գործում անգլիացիների անմիջական զուշակիցներն էին տեղական ֆեոդալներն ու խաները: Գործը սոսալ ալնտեղ, որ 1920 թ. սեպտեմբերին անգլիացիները Ալքրեշում խաների և ուլլ սեպեխան տարրերի խորհրդակցութեանը հրավերեցին, որտեղ որոշում կայացալ հատուկ խմբեր կազմակերպել ամբողջ Իրանում, և մասնավորապես Ալքրեշանում, ազգային-ազատագրական շարժման զեմ պուլքարելու և Աստարայի շրջանում գործող սովետական կարգերի կառաղի թշնամի Մամադանովի հրատարակելին օգնելու համար: Եվ ահա, երբ 1921 թ. Ալքրեշանում ապստամբութեան տեղի անեցալ, ապա այն զամտորեն ճնշեց անգլիական խմբերալիսանների անմիջական օգնութեամբ: Կակ մի կողմից սրբին հիշված մալոք Գերդը, որը կրկար ժամանակ շրջում էր Կարադաղում, Մարաղայում, Բարդիստանում և այլ վայրերում, լալն աշխատանք էր ծավալել խաների զուկանները Թավրիզի զեմ ուղարկելու համար:

Մական Թավրիզը մենակ էլի. Ալքրեշանի բոլոր զուլաներում զինված կուլիկներ էին տեղի աննում. ապակն՝ 1920 թ. հունիսին Ջանջանում զինված ապստամբութեան տե-

¹ احمد كسروی زندگانی من نیران ۱۹۴۵ (Ամենդ Բալաբովի, Իմ կյանքը, Թեհրան, 1945, էջ 88):

² Ալի Ազադի, Թիարանու ապստամբութեանը..., էջ 413:

¹ ЦГАКА. ф. 195, он. 4. л. 897, а. 223, ф. 195, он. 3. л. 925, а. 23.

դի ունեցալ ընդհանր տեղական իշխանութիւնն և անդրիական կայազորին Շարժումը համաժողովրդական բնույթ չէր կրում և վերջացալ հաղթանակով: Իշխանութիւնը անցալ տեղական զենուկրատական կազմակերպութեան ձևերը՝ Մոհամադ Ալի Բաշաչուտ գլխավորութեամբ: Դեմոկրատական շարժումը մեծ հաջողութիւններ ունեցալ նաև Անարում, Մարագայում, Խոյում, և այլ վայրերում¹:

Իրանի սեփեղիտն կառավարութիւնը ուշադիր հետևում էր զեպլերի ընթացքին և պատրաստուում էր հակահարձակման: Աղբրեջանի զենուկրատական շարժումը ճնշելու համար կառավարութեանը սկզբում նահանգապետ և Նշանախումու հայտնի սեփեղիտներ էին էղ-Դոլեին, այնուհետև՝ Մոխրեդի Էս-Մալիթանին, որոնք Քալբիդ գաղով առերևույթ բանակցութիւններ էին վարում զենուկրատական կառավարութեան հետ: Մալայն նրանց սուսքելութեան նպատակը զենուկրատների զեմ գաղվարդութիւնը կազմակերպելն էր: Այլ նուրբ ժամանակ Քեհրանում անցկիական իմպերիալիստների անմիջական օգնութեամբ Մոշիբ էղ-Դոլեի կառավարութիւնը պատրաստուում էր զինուոր մտնել ուղարկել զեպի Աղբրեջան: 1920 թ. աշնանը կառավարական ուժերը շարժվեցին զեպի Քալբիդ, որոնք, մոտենալով քաղաքին, նախապես մշակված ժողովրդի համաձայն, քաղաքի ներսում գտնվող իրանական կղզակալին բրիգադայի հետ միասին հարձակման անցան: Չնայած որ Քալբիդի զենուկրատական իշխանութեանը հայտնի էր կողակալին բրիգադայի հրամանատարութեան դափնաճանդութեան փառար, բայց նա վճռակալութիւնն հանդես չբերեց տեղիուտեղը իշխանական քաղաքի ներսում ոչնչացնելու համար, ընդհակառակը, պաշտպանական դիրք ընդունեց և այսպիսով հնարավորութեան տիեզ երկու զորամասերի միացմանը: Սեպտեմբերի 12—14-ին կառավարական զորքերը հարձակվեցին քաղաքի վրա: Մարտերը տեղեցին մի քանի օր, բայց կառավարական ուժերը զերակոտն էին, և շարժումը պարտվեց: Կառավարութիւնը զենուկրատների հետ դաժան

դատատան տեսալ, միայն Քալբիդում Քիարանում կողմնակիցներից մոտ երեք հարյուր ընտանիք թալանի և հետապնդման ենթարկվեցին, իսկ ինքը Քիարանին շարաննորեն սպանվեց:

Քալբիդում զենուկրատները ճնշվեցին, բայց Աղբրեջանի տարրեր շրջաններում շարժումը որոշ ժամանակ շարունակվեց:

* * *

1921 թ. Հյուսիս-արևելյան Իրանում գտնվող Խորասանի նահանգում մի շարժում ծավալվեց, որը պատմութեանը հայտնի է դարձել «Քոլոնել Մոհամադ Մոնասիր Քալանի ապստամբութիւնը» անունով: Այդ շարժումը ոչ միայն լայնածախն ապստամբութեան մեջ, այլ մինչև իսկ որոշ սովետական հեղինակների մոտ ճիշտ չի մեկնարանվել ու զնահատվել:

Բուհական մի շարք գասագրքերում և ձեռնարկներում Խորասանում ծավալված այդ շարժումը անվանվել է «Քոլոնել Մոհամադ Քաղի խանի ապստամբութեանը Խորասանում»: Մինչդեռ ելնելով այն հանգամանքից, որ Մոհամադ Քաղի խանի հրամանատարութեան տակ գտնվող Խորասանի ժանդարմերիախի ապստամբութիւնը կենտրոնական կառավարութեան զեմ հանդիսացել է Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիաի անմիջական ազդեցութեան ներքո նորոգը Իրանում ծավալած ժողովրդական ազգային-ազատագրական շարժման պոթիւլեններից մեկը, ապա, ամենայն իրավացիութեամբ և պատմական զեպլերի ու երևույթների ճիշտ զնահատմամբ, այդ շարժումը ոչ թի պետք է կապել նոր զեկավարի անվան հետ, այլ այն պետք է զիտել ողջ Իրանի ժողովրդի իղձիկի իրականացման համար մղվող պայքարում Խորասանի աշխատավոր մասսաների մղած պայքարի ֆունի վրա:

Ինչպես արդեն տեսանք, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայից հետո Իրանում ծավալվեցին ազգային-ազատագրական և որոշ տեղերում հակաֆեոդալական լայն շարժումներ: Ռուսաստանում Սովետական իշխանութեան

¹ ЦГАКА, ф. 195, он. 4, л. 339, з. 13.

հաստատումը և Իրանում սեկուլյացիոն շարժումների ծախսումը առաջ ընթաց անդլիական իմպերիալիստների, որոնք այդ ժամանակ ավելի քան որեւէ այլ իմպերիալիստական տերություն շահագրգռված էին Մերքադոր Ալեկեյի կերպերով, խիստ սեպեցիանո:

Սովետական կարգերի դեմ պայքարելու նպատակով անդլիացիները, ինչպես արգեն Նեչեցինք, ռազմական զուգարայի և նիթարկեցին տմբողջ Իրանը և ինտարվանցիա կազմակերպեցին դեպի Անգլոպերլյաա ա Մէլին Աեխա: Կարմիր Բանակի ներտակման պոլազորը ինտերվենանի դեմ և աղ-դալին-ազատագրական շարժման աճը Իրանում ձախողեցին անդլիացիների այլ պլանները: Սակայն նրանք իրենց գեր-ընթր ոչ մի զենով չէին ցանկացած գիշել և Իրանում սեկ-ուլյացիոն շարժումներին վերջ տալու համար նորանոր պլան-ներ էին մշակում: 1920 թ. ստեղծվեց, այսպես կոչված, ան-դլո-իրանական սազմական մի հանձնաժողով, որը կոչված էր Իրանի պաշտպանություն, սաբինք՝ աղգալին-ազատագրա-կան շարժումներին վերջ տալու մանրամասն ծրագիր մշա-կել: Այդ հանձնաժողովի գեկալոր էր նշանակվել անդլիական գեներալ Գիբսոնը: Հանձնաժողովի ներկարայքրած գեկուցման սաաչին կետում սովում էր. «Ուշադրութլան աննելով այն արտաքին վաաեղը, որին հեթակա են Պարսիստանի աա-մանները, հանձնաժողովը ընտրեցին այն գրութլունը, որը, ինչպես կարելի է կանխատեսել, առաջ կկա ներկա ճգնաժա-մը զաղարկուց նևաու Ռուսական սեկուլյացիայի և այլ պաա-ճաների հետաննջով ստեղծված զրութլունը համարվում է ընական և, որպես այդպիսին, լուծված է արտակարգ միջ-ցառուՄեկրով, այն է՝ կերպում օտարերկրյա զորքերի ներկա-րութլամը: Հանձնաժողովը ստիպված է հաշվի առնել այն պարսները, որոնք կառաջանան, կրք Պարսիստանի գիե-ված տեկրը և միմանի կլինեն իրենց սամանները պաշտպա-նել սաանց օտարերկրյա զորքերի օչնութլանա: Անուհան գեկուցման Ց-րը հողվտումս ապոված էր. «Իրանի համար հիմ-նական արտաքին վաաեղը գաղվում է հյուսիսում և այլ վաաեղի շալի կարված կլինի այն ձեկից, որը սեկուլյացիայի

նևտանքով կընդունեն նախկին սուսական կալարութլան մեշ մտնող տերիտորիաները: Իրանի լուծալու իսար կիսարանա նրանում, որ նա հյուսիսում սամանակից կլինի մի շարք ոչ մեծ, անկախ պետութլաններն¹:

Փաստերը ցույց են աալիս, որ իրանական անդլաճույակ պետական գործիչ, խոշոր կալվածատեր Կավաժ էս-Սալթանիի Քորասանի նահանգապետ նշանակվելը նախկին կազմում էր անդլիական իմպերիալիստների պլանները իրականացման արտահայտութլուններից մեկը: Այլ սապացուցիտ համար մեկը ավելի մանրամասն կետները ժանդարմերիցի սալա-սամբութլանը զեպքերը շարադրելու ժամանակ, իսկ այժմ վկարակոչինք իրանական պատմաբան Արոջիաղ Կառեման, որը իր ՎՄե պատմութլան կամ ընտանիքների իշխանութլու-նը Իրանումս այժմեքավոր աախատութլան «Կավաժ էս-Սալ-թանիի ընաանիքը բաաեւած գրամ է. «Պետք է իմանալ, որ Կավաժ էս-Սալթանին նշանակումը Քորասանի նահան-գապետ ներքին և սովորական ընույթ չէր կրամ: Լորդ Գեք-գանի, գեներալ Սալաբի, Գոքսի և ուրիշների մշակած այն ծրագրի համաձայն, որով ուղղում էին Իրանի կարգերը փոխել և կերկրը մոպնել իրենց զաղթակալական ոլորտը, Կավաժ էս-Սալթանիի ներկալութլունը Քորասանում անհրաժեշտ էր, որպեսզի 1919 թ. պալմանագրի կետերը իրականացնելու ժամանակ ոչ որ չկարողանա նրա կորոք՝ մաադրութլանն-րին հակառակի և ցուլչրի գիտել: Հենց այդ պաառնաուով էր, կրք 1919 թ. պալմանագրի հրապարակումից նևաու ալենու-րեք, այլ թվում և Քորասանում, ցուլչրը տեղի առնեցան, Կավաժ էս-Սալթանին գրամք խեղդելու համար խիստ միջոց-

¹ Секретный доклад Англо-персидской военной комиссии генерала Диксона, 1920 г. (см. А. Султанзаде, Экономическое развитие Персии и английской империализм, Москва, 1930, стр. 124).

² Անգլո-իրանական 1919 թ. պալմանագրի ստորագրողը՝ ժամանակի պրեմիեր մինիստր Լաաուց էլ-Գոլին, Կավաժ էս-Սալթանի կե-րայքն էր:

ների զինեցն³: Իսկ խոսելով աճ մասին, թե ինչու հեռա-
գլամ իրանական նոր կառավարություն կազմելու համար
անգլիացիները հատկապես նրան ընտրեցին որպես հարմար
վեկնեմու, Կասեմին գրում է. «Պորսասանի նահանգապետ
կզած ժամանակ անգլիացիներին ցուցաբերած նրա ծառա-
յությունների համար Մաշհազի գեներալ Հյուպատտը, որը
Կալամի օդնախյամբ կարողացել էր ընդարձակել անգլիական
լրեստական կազմակերպությունները Ռուսաստանում և իր
գործակալներին իրանցու հպատակներով ուղարկել Քարբեհ-
ասան, նրա պրնիպիլը պատնալու համար մեծ ակտիվություն
ցուցաբերեց, մինչև որ, վերջապես, որոշ քաշքուկներին ձևու,
Կալամին հանձնարարվեց նոր կառավարություն կազմել²»:

Անգլիացիների հետ Կալամ էս-Սալթանն անցած կա-
պերի մասին գրում էին նաև այդ ժամանակվա Մաշհազի
մամուլում: Թեև թեև նշում էին, որ անգլիացիների ցուցում-
ներով Կալամը մինչև իսկ նախապատրաստում էր Պորս-
ասանի անջատումը Իրանից, որպես մի բուֆերային պետու-
թյուն: Հետաքրքրական է նաև այն, որ համաձայն նույն
վեկնեցիների հաղորդումների, Կալամի ձեռնարկումից հետո
նրա պալատում հայտնաբերվեցին մի քանի հույր անգլիա-
կան հրացաններ, որոշ քանակի գնդակներ և վեճանոթ-
ներ, որը նա, ըստ երևույթին, կուտակել էր իր նպատակնե-
րը իրականացնելու համար:

Պորսասանի գալու առաջին իսկ օրից Կալամը իր բոլոր
շտնքերը ուղղեց սղոյուն-ազատագրական շարժման դեմ
պայքարելու գործին: Յնդերի խոնքերի և սեղական ֆեոդալ-
ների հետ միասին նա դիմավժ ըրկասներ կազմակերպեց
գլուղացիական պարսիզանական շարժման դեմ պայքարելու
համար: Բացի այդ, Գիլանի սեպուցիոն շարժման դեմ

1 ابو الفضل قاسمی تاریخ سیاه یا حکومت خاتواہ ہا حار
ایران 3 خاتواہ قوام السلطنہ تہران
(Արդիվազ Կասեմի, Սև
պատմություն կամ ընտանեկների իշխանությունը Իրանում, 3, Կա-
լամ էս-Սալթաննի ընտանեկը, Թեհրան, 1932, էջ 182): (Հետազոտյալ
Արդիվազ Կասեմի):
2 նույն տեղում, էջ 184:

ընդհանուր հարձակման անցնելու նպատակով նա միջոցներ
էր հավաքում 10000-անոց բանակ կազմելու համար: Այդ
գործում նա լայն աջակցություն էր ստանում Մաշհազի անգ-
լիական հրապատակից¹:

Գնահատելով սեպուցիոն շարժման ճնշման գործում
Կալամի արդ սեակցիոն գործունեությունը «Սեկթարիի Իրան»
թիթթը գրում էր. «Մենք Կալամ էս-Սալթանին դավաճան
անկանակցինք, մենք նրան Պորսասանի բնակչության զանգե՛ն
ընտնական քաղաքովու ապրերի ծառա անկանակցինք, մենք
ցույց տվեցինք նրա հիմարությունը և էգոիզմը: Այս ճշմար-
տություններինք ծր մեկն և ք զուք միտում և ձեր նկատմամբ
հերլուրանք և զրպարտություն համարում: Մի՛թե Պորսասանի
զեմեկրաններին խմբելով կոտորող զուք չէիք: Նե՛կ ժըն-
տում էք, գեմեկեք ներքին գործերի մինիստրություն փաս-
տավեկներին, հնարգրերին ու գործերին և, վերջապես, ձեր
սեկական խղճին²»:

Պորսասանի Ազգային կենտրոնական կոմիտեի հրապար-
կած մի կոչում սպում էր. «Մեա հենց աճ Կալամ էս-Սալ-
թանն է, որ նրկու տարվա ընթացքում Պորսասանի հարստու-
թյունից երկու քուրք* օտարերկրյա բանկերը փոխադրեց... ժյա-
տությունը, ազահությունը և կամակորությունը նրան ստեղե-
ցին Պորսասանի պետ մեծ նահանգը իր անձնական ջոհա-
նուրքին զո՞հ դարձնել, ալտուղ-ալտուղ պանվոլ հանրահալ
ավազակներին ոսքի հանել, զանապան խոստումներով նրանց
զինել Պորսասանի անվաստագրական դեմ և ալլախով հասնել
իր նենց նպատակներին³»:

Հոկտեմբերյան սեպուցիոնից հետո Պորսասանում սկսված
սղոյուն-ազատագրական շարժումներն իրենց զագաթնակ-
տին հասան Կալամի նահանգապետության օրոք, երբ Մա-

1 علی آذری قیام کلنل محمد تقی خان سپیان در خراسان
1950 (Արիվազի, Քոլոնել Մուստաֆա Քազի խան Քեյսարի
սպասարկությունը Պորսասանում, Թեհրան, 1950, էջ 182):
2 «ستار ایران» (1922, փետ. 16):
3 Քուրքը համար է կես միլիոնի:
Բուսթը..., էջ 150:

համազ Քաղի խանի գլխավորությամբ ապստամբությունը բարձրացրեց Թորասանի ժանդարներին:

Բարձրասիան պատմագրությունը, ինչպես և ժամանակի սեպեղին ժամույրը, ազատագրական ամբողջ այս շարժումը կազմում էս-Սալթանների և Մոհամադ Քաղի խանի անձնական թշնամության հետևանքն էին համարում. «Երանս թերթի և հետագայում Մաշհուրում հրատարակվող «Քաղե Բահոր» թերթի խմբագիր Մոհամադ Մալեք Ջազին ամբողջ շարժումը հետևելու կերպ է ներառգրում: Թեհրանում 1921 թ. փետրվարի 21-ի հեղաշրջումից հետո կազմվեց Սևիղ Ջիալեղ-Դինի կառավարությունը: Թորասանի ժանդարներսլի հրամանատար ջուրնեյ Մոհամադ Քաղի խանը Սևիղ Ջիալեղ կարգադրությամբ ձերբարկեց վերջինիս անձնական թշնամի Թորասանի նահանգապետ կազմին և ուզարկեց Թեհրան Բայը շուտով, 1921 թ. մայիսին, սապակից Սևիղ Ջիալեղ-Դինի կառավարությունը, իսկ նոր կառավարությունը կազմեց կազմը, որը նաքչ էս-Սալթաններին նշանակեց Թորասանի նահանգապետ Մոհամադ Քաղի խանը վստենալով, որ կազմը իշխանության գլուխ կանգնեցնելով կարող է վրեժ լուծել որոշեց ապստամբել և Թորասանի իշխանությունը իր ձեռք վերցնել: Այդ նպատակով նա ձերբակալեց նոր նշանակված նահանգապետ նաքչ էս-Սալթաններին, ինչպես նաև ձերբակալեց կամ աքսորեց ջաղալրի մի շարք սրանավոր մարդկանց որոնք կարող էին խանդարել իր նպատակների իրականացումը: Արտահետ ընդհանրական տարրեր խալիբից ներկալացուցիչներ հավաքելով նահանգապետորանում, նրանց ներքնեց, որ ժողովրդի անունից հետագրերի շահին և պահանջին Թորասանի նահանգապետ նշանակել իրեն՝ Մոհամադ Քաղի խանին: Ազգային էլ կալով: Բայց կենտրոնական կառավարությունը մերթեյ այդ պահանջը: Հեռագրերի տուրափը վերսկսվեց և սպասանալքներ ուղղվեցին նաքչ էս-Սալթաններին, որը վերջապես վստենեցավ և հրամարկեց Թորասանի նահանգապետի պաշտոնից, և ալգալիտով իշխանությունը անցավ Մոհամադ Քաղի խանի ձեռքը: Այս իրադարձություններից հետո կենտրոնական կառավարությունը որոշեց Մամամ էս-Սալթան

նի Բախթիարուն նշանակել Թորասանի նահանգապետ: Բայց Մաշհուրը նրան չընդունեց:

Եր կառավարությունը զգաց, որ Թորասանի գրություններ ընկած ընթացքից դուրս է եկել և իշխանությունը փաստորեն դանդաղ է Մոհամադ Քաղի խանի ձեռքում, դիմեց նոր խորամանկության. Մամամ էս-Սալթանին մնաց Թեհրանում, իսկ իր բաշակալություն ժամանակ, նահանգապետին փոխարինող նշանակեց հենց իրեն՝ Մոհամադ Քաղի խանին: Բայց վերջինս չընդունեց այդ առաջարկը և, ինչպես վկայում է Բահարը, ի պատասխան կառավարության այդ որոշման, աղարկեց հետևյալ հետապիր. «Ենթև կառավարության և անձամբ պրեմիեր մինիստրի գործունեությունը, ցանկ ալն, ինչ կատարել է Թորասանում, հակասում է երկրի ընդհանուր շահերին: Ես անձամբ ոչ մի հալատ և վստահություն չունեմ նորից պերագանցություն հանդեպ և հենց այդ պատճառով էլ ոչ մի ծառայություն ընդունել չեմ կարող: Ես չեմ կարող իշխանություն տնեհալով՝ բռնական սկանտեսս լինել և անտարրեր մնալ... Ինչ որ իմ պնդություններ պարտականությունն էր, ստացի և ամեն մի անհարող զեպքի համար իմն անեղ եմ համարում: Ես պարսաւտ եմ իմ աւամները համապատասխան փաստաթղթերով ապացուցել որևէ արդարադատ գաւտարանում»:

Այս հետապիր ստանալով, կառավարությունը Մոհամադ Քաղի խանին ըմբատ հայտարարեց և ալգալիտով ապստամբությունը սկսվեց:

Թորասանում ժալվալից ազգային-ազատագրական պալարը այսպես է ներազգրում նաև թագմաթիլ այլ աղբյուրներում: Բայց նման բացատրություն միանպատակ մտերևնալին է և գուրկ որևէ գիտական ընտլի կրկուց:

Ինչպես հայտնի է, ազատագրական շարժումը վաղուց սրվեց գոյություն ուներ Թորասանում և, երբ Մոհամադ Քաղի խանի գլխավորությունում սեղի տնեցավ ժանդարներսլալ ապստամբությունը, ապա ազատագրական շարժման մասնա-

¹ Բահար..., էջ 143:

² Հայկական ՍՍԹ ՊԿՄ, Քանգ 40/114, էջ 293, 304, 265:

կիցները միացան այդ պայքարին Ապստամբութիւնը հարեց նաև Խորասանում գնահատելով զինվորների մեծ մասը. նրանք զգած էին իրենց նկատմամբ կիրառվող անասնելի կամա-լականութիւններից և կիսաբազց գոյութիւնից: Ակտիվութեան հանդես եկան նաև սեռյալացիուն տրամադրութիւններ ունեցող քաղաքային զինակազմական խավերը:

Իրականում ապստամբ ժանդարմների զորամասերը կազմված էին տեղական չբավոր գյուղացիներից, որոնք իրենց կաշվի վրա զգացել էին ֆեոդալա-կալաքածատիրական մասը լուծար: Ապստամբական շարժման մեջ այդ տարրերի գերակշռությունը շուտով շարժմանը այնչ այդատարին ընտլիթ: Չնայած ագրարային հարցի լուծման կաղակցութիւնով Մահաձայ Քաղի խանը ոչ մի լուծուող տառչ չբաշեց, բայց գյուղացիական շարժումը գնալով մեծ ծավալ ստացավ: Գյուղացիները գրավում էին, որոշ դեպքերում մինչև իսկ գրամասերի անմիջական հողանախարկութիւնը, կալվածատե-րերի ու խաների հարկեր և հրծածարկում էին ֆեոդալական լազմաթիվ հարկերից և պարհաններից: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Քաղի խանը և նրա պինդակցները շխարհացան ընդարձակից գյուղացիական այդ շարժումը, առաջ չբաշեցին ոչ մի անտեսական կամ ստիպալական լուծուող, որը ընդգրկելէր գյուղացիական մասսաների լայն խավերին, զկաղմակերպեցին պայքար ընդդէմ սեղակական ֆեոդալների ու կալվածատերերի, այդ պատճառով էլ կարգեցին ժողովուրդից. ընակաճարար այդ ամենը վճռական նշանակութիւն ունեցալ շարժման պարտութիւնը գործում:

Չնայած ալն հանդամներին, որ Խորասանի ժանդար-մերխաչի ապստամբութիւնը համահասարար հեշա ճնշուցեց, աղտահաներձ նա նշանակալեց ազդեցութիւն թողեց աշխա-տակարական մասսաների, հատկապես գյուղացիութիւն վրա, որպես մի շարժում, որը ազդովձ էր ընդդէմ օտարերկրա իմպերիալիստների և նրանց հովանավորութիւնը գտնող տե-ղական ֆեոդալներին: Դա առաջ բերեց գյուղացիական նորու-նոր հուզումներ, որոնք, ինչպես հաշանի է, շարունակվեցին մինչև 20-ական թվականների վերջերը:

Այստեղ վերջապես հարց է ծագում, թե ինչ նպատակ էր հետապնդում Մահաձայ Քաղի խանը:

Դեպքերի խոր ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ նա առաջին հերթին ձգտել է Իրանը ազատել օտարեր-կրրա իմպերիալիզմի ճիրաններից: Մահաձայ Քաղի խանի հալացքների արտասպախել, Մաշհադում լույս տեսնող թեթ-թերը կոչ էին անում պայքարել երկրի անկախութիւն և իմ-պերիալիստական լծից ազատազրկելու համար: Թանկով Քա-զի խանի հալացքների մասին, Էտերիկանէ Մոխիթարին գրում է. «Քարունէ Մահաձայ Քաղի խանը ամբողջովին գեծ էր Անգ-լիայի զաղութարարական քաղաքականութիւնը Արեւելքում և հատկապես Իրանում: Նա ստամ էր, որ երխտասարչ իրան-ցիները իրենց երկրի քաղաքական և անտեսական լիակա-տար անկախութիւնը ձեռք բերելու և ալն պահելու համար պետք է, ինչ ձեռով էլ որ լինի, իրենց զոյնցը ազատեն կիրառացիների և հատկապես անգլիացիների քաղաքական մեքենայութիւններից»:

Ճաղոք սրտի, Մահաձայ Քաղի խանից այնպիսի գրա-վոր ժառանգութիւն չի մնացել, որպեսզի հնարավոր լիներ խորապես պարզել նրա քաղաքական աշխարհայացքը: Բայց կան մի շարք վկայութիւններ, որոնք որոշ շտիով լույս են տեսում այդ հարցի վրա: Այսպէս Քարունէ Մահաձայ Քաղի խանի մասին գրած իր արձեւալով արշտատութիւն մեջ Ալի Ակարին բերում է հետևյալ փաստերը. նա գրում է, որ Քա-լունելը Խորասանում ձկերակալված Կալվամ էս-Մալիթանիէ հետ բանտում ունեցած հանդիպման ժամանակ ստաց, զձեր կարալը (նկատի ունի Կուտայ էչ-Գոլեին - Հ. Ե.) նորաթի վչ-Գոլեի միջոցով Փարսիզում աշխատում էր Ահմեդ Շահի մեկնումը զեպի Իրան հետաձգել, որպեսզի լիակատար հող օտեղծիք անցլիացիների հետ կնքած պայմանագրի իրազոր-ման համար: Միթէ հնարավոր էր, որ հարկանները,

¹ حبيب الله مختاری تاریخ بیداری ایران تیران ۱۹۴۷ (շարիբալան Մոխիթարի, Իրանի գարնանից պատմութիւնը, Թեհրան, 1947, էջ 271):

ադատատերները և Իրանի անկախութիւնը ձյուղ մարդիկ ազգյիսի նենգախնայ բռնառ ասկ մտնին: Միքի կարիք էր հանդարտել: Եր Իրանը վաճառեին օտարներին, իսկ իրենք էլ կանգնեին և գիտեին: Այսանտեսն հղմք, թե ինչպես Իրանի իսկական ազատատերներին չընդհատող ծախքը վերջապես իր գործը կատարեն և շնորհք այդ պարմանադիր իրադրո՞վի շննց Իրանի ազնիւ և նոյրեմը գովաններին այս երկարատես ծախն էր, որ պարապողեց Մոշիր էլ-Իրանին օչնչացուցիչ նախկամ հասցնել այդ ստատանալական պարմանադրի դիմին¹:

1927 թ. Քաղի խանի զինակիցները և կողմակիցները նախաձեռնութիւնք Բեռլինում հրատարակված «Քուսնկ Մուհամադ Քաղի խանի կինսպարութիւնը» խորագիրը կրող հուշերի փողովածուի մեջ բերված է հետևյալ փաստը: Մաշհադի Բեռլին ուղարկված մի նամակում, Քուսնկը գրել է. «Հարգալիկ նարեանը (այսինքն՝ Անդլանդ — Ն. Ն.) և կառավարութիւնը ճնշում են գործ գնում, որ ևս հեռանում արտասոհման, բայց ևս երբեք նախնիքը չեմ լքի և հննց այսուպ էլ պիտի գերեզման մտնեմ... Գարն Քաղի Հազինե* բարեկեր և սասցիք. օչնկեք. օչնկեք Իրանը փրկենք հարաշուքին հարեանի ուղեցտութիւնից և արմատախիլ անենք ներկաված արխատկարտիսի պարմաները: Եթե հիմա տախիթը չօղտինք, ապա այդ և՛րր պիտի անենք»²:

Մահամադ Քաղի խանի նախնիպերխախտական և հա-

կանդղիական արամադրութիւնները իրենց կոնկրետ արտահայտութիւններն էին դառնում ազատամարտիկանց հետո նրա մտալարած գործունեութիւնի մեջ: Հարանի է, որ նա խիստ ասհմանափակեց Մաշհադում անդլիական հրապատասարանի գործունեութիւնը, ձերբակալեց հրապատասարանի Նևա կապիտալ անկնոց բազմաթիւ մարդկանց, այդ թվում և մի շարք գինովորականների, որպեսզի վերջ աս անդլիացիներին մեքենայութիւններին: Հետագրատնից վապարեց անդլիացի հետաքրիչներին, որոնք արտաքին հետադրերի բաժինը իրենց ձեռքում էին պահում: Ել վերջապես խիստ նպոդութիւն սամանեց անդլիական հրապատասարանի ամբողջ գործունեութիւն վրա³:

Անդլիական խնայերխախտները իրենց հերթին ոչ մի միջոց չէին խնայում ազգային-ազատագրական այդ շարժման գեմ պոլքարկուս նամար Քասանիքը ցույց են տալիս, որ անդլիացիները նախ փորձեցին կաշտել Քաղի խանին, և երբ այդ չհաջողվեց, ապա հանդես եկան միջնորդի գերում: Ազարին գրում է, որ Եանդլիական հրապատասի անունից Քուսնկին առաջին, որ ավելի լավ է հրապատասի ինչդրանքով, բավարար չափի մի գումար գրում ստանալով, մեկնես Հնդկաստան, որտեղ քեզ համար կապաշտիկն հանգուտի ու երջանիկ կանքի բոլոր պարմանները⁴: Այս նույն առաջարկը այլ ձևով կրկնվում է մի երկրորդ անգամ: Մաշհադում անդլիական գեներալը հրապատաս Փերիզաքը գնում է Քուսնկին այլևս թիւն և հայանում իրանական կառավարութիւն հետևյալ առաջարկը՝ «Այնպի լավ է խուսովութիւնը վերջ տալու և արլանահնդութիւնից խուսափելու համար գնաք Եվրոպայի ո՛ր վայրը որ ցանկանաք և եք, իսկ կառավարութիւնը ամեն ամիս ձեզ նպաստ կադարկիչ»: Փերիզաքը ուղիւղեցում է. «Մենք ևս նախապես ձեզ նման առաջարկներ արեցինք, իսկ դուք չընդհանցիք, բայց քանի որ դուք համոզված էք, որ ձեր կառա-

¹ علی آذری قیام کتلل محمد تقی خان پسیان در خراسان
1950. تیران (Այի Ազարի, Քուսնկ Մահամադ Քաղի խան Փեհլանի ազատամարտիկանք Թեքաստանում, Քեհերան, 1950, էջ 202):

* Քաղի Հազինե իրանական բազադական գործիչ է, որը՝ անդլիական ինչդրանքի մեջ Նևա անկնոց սերտ կապերի մասին բազմաթիւ իրանական արդարներում փաստեր են բերվել: Նրա ինկական գեմքը, ըստ երևույթին, այդ ժամանակ հայտնի չի եղել Քաղի խանին:

² شرح حال کتلل محمد تقی خان پسیان بقلم چندتن از
1927. دودستان و هواخواهان آمرجوم برلین
1927 թ. Քուսնկին կինսպարութիւնը, րբեքին հանդադրախի մի բանի բարեկամներն և նամակիրները, Բեռլին, 1927, էջ 11):

³ Բանար..., էջ 150.
⁴ علی آذری قیام کتلل محمد تقی خان پسیان در خراسان
1950. تیران (Այի Ազարի, Քուսնկ Մահամադ Քաղի խան Փեհլանի ազատամարտիկանք Թեքաստանում, Քեհերան, 1950, էջ 300):

վարժխան փողով պետք է ապրեք և անդիտական կառավարության գրամը պիտի հք համարում, ապա անդիտական կառավարությունը չի ստարկում և պարտաւս է երաշխավորել իրանական կառավարության կողմից ձեզ տրվող նպատար: Բայց Բոլոններ մերժեց այդ առաջարկը¹:

Ինչ վերաբերում է Իրանի ներքին քաղաքականության քննարկմանը Քաղի խանի նկատաչեցած նպատակներին, ապա այդ նարցում որոշ անպարզություն կա:

Մ. Ս. Իվանովը գրում է, որ Մահմադ Քաղի խանը բնանցես էր գալիս որպես կոնստանտնոպոլիս-մանարխիստական կարգերի կողմնակից: Նա Նախարարում էր, որ Իրանում ասեղծված գրովյան հանցանքը կրում են մինիստրները և չինտիմիտները, որոնց շարաշահմաների մասին շահը ոչինչ չգիտեր²: Բայց հեղինակը չի բերում, և ըստ երևույթին չի էլ կարող բերել, ոչ մի փաստ, որը ապացույցեր Մահմադ Քաղի խանի կոնստանտնոպոլիս-մանարխիստական կարգերի կողմնակից լինելը: Մինչդեռ թե Բահարը և թե Մաքքին այն կարծիքին են, որ Մահմադ Քաղի խանը մտադրություն է ունեցել Պարսաստանում սեպագրիկա ստեղծել: Այդ տեսակետը ապացուցելու համար Բահարը մի փաստաթուղթ է հրատարակել, որը և մեջ է բերել Մաքքին: Բահարը գրում է. «Հակառակ այն լուսնին, ինչ կարծում էին, Բոլոններ Մահմադ Քաղի խանը Քեհրանի վրա հարձակվելու և ամբողջ երկիրը կղեր իր ձեռքը վերցնելու մտադրություն չուներ, այլ ձգտում էր Պարսաստանի անկախությունն սուլ և ինքն էլ Պարսաստանի սեպագրիկայի պրեզիդենտը դառնալ: Այս միտքը ապացուցող փաստաթուղթը այն նկատարել է, որ նա ողորկել էր Մահմադ Ման նուղարուն, Քեհրանի կառավարության դեմ էր հակառակության սկզբնական շրջանում: Հետագիրը ամբողջովին մեջ է բերվում ներքեում. «...Պարուն մայր Մահմադ խան, կարգացի ձեր ...հետագիր-զեկուցումը: Ինչպես որ նախ-

կինում էլ կարգադրել եմ, Շիրվանի ճանապարհին պահակներ նշանակեք և Սարգար Բոջնարդու միջոցառումներն ու գործունեությունը հատուկ ստորանցակաների միջոցով հակողություն սուլ վերցրեք: Ղուսի և հիւստ ամեն ինչ ընթացիլ է համաձայն ծրագրի: Հետո մե Պարսաստանի սեպագրիկայի գրողը կրել իս սուխ, իսկ Մահմադը և Իսմայիլը* նրա երկու թևերը կպահպանեն: Ամեն օր ապաստում եմ ձեր միջոցառումներին:

Մահմադ Քաղիխ:

Ինչպես տեսնում ենք, այս փաստաթուղթը մեզ թույլ չի տալիս հայտարարելու, որ Քաղի խանը կղեր է կոնստանտնոպոլիս-մանարխիստական կարգերի կողմնակից, հակառակն, որ այս վերջին միտքը հաստատող ոչ մի փաստաթուղթ չկա:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչպես էր գնահատում Մահմադ Քաղի խանը Ռուսաստանում հաղթանակած սելույցիան, ապա այդ մասին ևս գրավոր փաստերը բացակայում են: Բայց Բահարը երկու փաստ է նշում, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչքան բարձր է գնահատել նա նոր Ռուսաստանի, և հատկապես Իրանի նկատմամբ Լենինի կիրառած քաղաքականությունը: Ըստ Բահարի, դեռևս ապացուցություններից առաջ Մահմադ Քաղի խանը կազ էր հաստատել այնպիսի եզրակացություններ և մտադրականներին հետ, որոնց մաս թմապար հեղաշրջում էր կատարվել Իրանի սահմաններին և սփերին սովետական ուժերի մտնեցման նպատակով³: Այնուհետև, երբ սովետական զեռպան Ռուստանինը Պարսաստանի վրայով Քեհրան էր գնում, Բոլոններ Մաշ-ղում ամեն ընդամենը թույլ կազմակերպեց: Ընթերցի ժամանակ հուզիչ ճառեր արտասանվեցին այն կապակցությամբ, թե իրանցիները ինչպիսիք հայտեր են կապում Լենինի և Սովետական կառավարության հետ, որպեսզի նրանք ցարական ղեկավարները փոխհաստացնեն⁴:

* Իսմայիլը և Մահմադը Քաղի խանի ամենամոտ զինակիցներն էին:

1 Բահար..., էջ 158 և Հուսեյն Մարքի..., էջ 202:

2 Նույն տեղում..., էջ 160:

3 Նույն տեղում, էջ 149:

¹ Այի Ազարի, Բոլոններ Մահմադ Քաղի խան..., էջ 300:

² М. С. Исаилов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр

Մոնամայ Քաղոս զլխախորթիւմը սկսած այս ազգս-
տամբութիւնը տեղ ընդամենը մի քանի ամիս Ռեակցիան
կարողացավ ըտր կողմերէից գրե՛նկ զեպի Թորասան:

1921 թ. հոկտեմբերին Դոշանի մոտ զանկող Զափա-
րարաց վայրում մզված մարտերում սպանվեց Քազի խանը,
որի մասին կամիսի ստորադրութիւմը կառավարական հա-
տուի հարաբարութեան արվեց¹, իսկ նրա զիակը փոխադր-
վեց Մաշհազ և թաղվեց նազիր շահի գամբարանին կից:

Քոլոնել Մոնամայ Քազի խանի սպանութիւմը և ժան-
դարական ազատամբութեան ճնշումով, ինչպէս, Թորասա-
նում ազգային-ազատագրական շարժմանը արմատախիչ
շարվեցին, ալլ ինչպէս հայտնի է, մի քանի տարի հետո
նորից սկսվեցին, բայց ավելի մեծ թափով և ընդունեցին
ավելի սուր բնույթ:

~ ~ ~

Վերը մենք խոսեցինք Պիլանի նահանգում ժողոված
զանգուայիներէի շարժման մասին, որոնք իրենց միզմ պար-
քարով մեծ զժվարութիւններ ստեղծեցին անգլիական ին-
գլերխախտանների համար և, շնչյած չկարողացան կասեցնել
նրանց ինտելիգենցիան դիտի Բաքու, այդանանկերմ, նախ
որք ժամանակով ալն ուշացրին և, երկրորդ² ստիպեցին անգ-
լիացիներին տանց այլ էլ իրենց սակալութիւլ զորքերի մի
մասը թողնել Պիլանում, որոնք ալլապիս կարող էին օգտա-
գործվել Անգլիոյվկասում:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Բաքուի հերոսական պրոլետա-
րիատը 11-րդ կորմեր Բանակի եղբայրական օգնութիւմը
տապալեց մտասովթիսաների և նրանց հովանավորող անգ-
լիական ինգլերխախտանների տիրապետութիւնը և Ալլրընշա-
նում հաստատեց Սովետական իշխանութիւնը: Սպիտակգլար-
չիականները անգլիացիներին հետ միտսին 15 նստով փախան
Էնզելի, հուս ունենալով ամբանայ արխուզ և շարունակի
ինտելիգենցիան Սովետական Ռուսաստանի գեմ:

Բնական է, որ Սովետական կառավարութիւնը չէր կա-
րող հանգործել նման մի զրոթիւնն Անգլիական և սպիտակ-
գլարչիական շոխաններին սովետական սահմաններմ վար-
րերից հեռացնելու համար 1920 թ. մայիսի 18-ին սովետա-
կան նախատորմը մտտեցավ Էնզելի քաղաքին և սմբովոնց
անգլիական զիրքերը և գեանան հանեց անգլիական զորքե-
րի և սիպահներին թիկնընում:

Անգլիացիները փորձեցին հնդիկ զինորներէի կլանքի
գնով գիմագրել կարմիր նախատիներին, բայց հնդիկները
նրաժարվեցին կալիք Գժվարին կոցութեան մեզ ընկնելով,
անգլիացիները ստիպված եղան տեղի տայ և, հանձնելով սո-
վետական ունեցվածքն ու նախերը, հեռացան Էնզելից:

Էնզելիի բնակչութիւնը մեծ խանդավառութիւմը բն-
գունեց սովետական մարտիկներին: Սովետական նախատոր-
մը հլամանատարը հայանում էր, որ արդար փողոցները և
հրապարակները լեի լեցուն էին ժողովրդով: Քաղաքը զար-
գարված էր կարմիր զրոշներով... Ամբողջ բնակչութիւնը
նահանգապետի զլխախորթիւմը որդանում էր մեզ, որպէս
անգլիական լծից նրանց փրկողները³:

1920 թ. հունիսի 5-ին Իրանի արտաքին զործերի մի-
նիստրին ոգարելված ՌՄՅՍՄ արտաքին զործերի կոմիտարի
հետագրած տովում էր. «Միտն ուշխտաստափրական մասա-
ններին հերկարացնող կառավարութիւնը, ինչպիսին է մերը,
կարող էր լիովին հրաժարվել որևէ զովթողական կամ էզո-
խտական ձգտումից և հեաին նպատակներից» ազգված Պարս-
կոտանի ժողովրդի և կառավարութեան գեմ, կարող էր
վերջնականապէս հեանալ ինգլերխախդի մի բուր արագիչիս-
ներից և նրան հատուկ թալանիական տնեղեցնեցրից:

...Հակառուսացիտն նախատորմի վերջին մնացորդների
ապատարան զարձած Էնզելի նախահանգատում մեր նա-
խատորմի և երեսուր կապակցութիւմը Պարսկաստանի ժողովր-
դի և կառավարութիւնի ամեն մի ապանալ փրանջամայն
ավելորդ է, առավել ես, որ սեսպորիկալի սեուլուցիտն ուզ-

¹ Հայկական ՍՍԻՔ, ֆոնդ 40C/114, գործ 170, էջ 80:

¹ «Известия», 1920, 16 июня.

մական Սովետի նախագահի մայիսի 26-ի հրամանով արդեն կարգադրված է կառուցել ժողի սեռայություն նախատարի հրամանատարին էլիակառուցել Պարսկաստանի տերիտորիան և անբխարիս շրջեր, որոնք պատկանում են պարսիկ ժողովրդին և միայն հրաման¹:

Անգլիական ուժերի պարտությունը էնգլիսում մեծ սարսափանք պատճառեց իրանական ժողովրդին և խոր անհանդուրժանք ստացարդեց Լոնդոնում: Ենկշն ժողովուրդը որով էր, որ Եայդ զեպգերը ամբողջ Իրանից անգլիական զորքերի հետաքսման սկիզբը հանդիսացան²:

Կարևոր նախատարի մայ հաղթանակը և անգլիացիներին վախոտարը նոր թագի հաղորդեցին Իրանի ժողովրդի սպառնալից արտապահական շարժմանը: Ռեկուլցիան բանվորները, գյուղացիները, արհեստավորները և մանր անտարականները ուժեղացրին պայքարը անգլիական զաղթարարներին դեմ: Զանգաշիները, անասաններից դուրս գալով, սկսեցին հարձակվել վախոտանք մտանված անգլիացիներին: Հունիսի 4-ին Քուշիկ խանի գլխավորությամբ ջանդալցիների զորամասերը զբաղեցրին Ռաշտը: Գիլանի աշխատավորական մասաները սրղունեցին մայ նոր հաղթանակը: Մուսուլի-զուղացիների արամարքով լայնների մասին, զենեա ամիսեմբ Եաջ Քենհրանում անգլիական զեապան Քոքսը Փերդունին սղարկած էր մի հեռագրում նշում էր. «Գիլանում զորությունը ամենուրեք անմխիթերական է: Չնայած միայն մի քանի ամիս առաջ մեր զորքերը իրանական կառավարության համագործակցությամբ վաստորեն ջախջախեցին ջանդալցիների շարժումը, թայց տարրեր վալլեր զբաղելու համար սղարկված իրանական կողակալին զբամասերի վերարկումները այնքան զատան և իրանական պաշտոնյաների անհարավությունը այնքան լիակատար էր, որ գյուղացիությունը կողջանի ջանդալցիների կարգերի վերագարծը: Շարժումը նորից զլուխ է քարծրացնում՝ մտտ կապեղ պահելով բուլեիկների և Բաքվի

կարքական (իմ' սղարքանական—Ն. Ե.) տարրերի հետ³: Մյուս կողմից էլ Ռուսաստանի Կարմիր Բանակի հաջորդականներից պենանցատուացած, 1920 թ. հունվարին Վոսուզ էդ-Պոլեն խնդրել էր Քոքսին Լոնդոնից հարցնել, թե անգլիական կառավարությունը ինչ միջոցառումներ է նախատեսում մտանցող բուլեիկյան սպանակիքին կապակցությամբ: Վոսուզ էդ-Պոլեն համոզում էր Քոքսին, որ Իրանին սպասուցող զվանները միտամանակ ժտանց է Անգլիային և որ Եերկու երկրների միացյալ քաղաքականությունը հաջողությամբ չի հանդի, և թեև միջոցներ ըկիրառվեն բուլեիկզմի զեմ պալքարելու համար⁴:

Աղգալին-աղապարական շարժման այս էտապում օտարերկրյա իմպերիալիզմի և շահի ու նրա կառավարության զեմ Գիլանում կազմվեց բանվորների, գյուղացիների, մանր բուրժուական տարրերի և սուազվոր ինսուլիպեցիայի ընդհանուր ճակատ: Նոր պարմաներում հնարավոր զարծալ մակնի վճական քալլերի զիմել: 1920 թ. հունիսի 5-ի զիշերը կազմվեց Գիլանի սեպարալիսի սեռայուցիան ժամանակավոր կառավարություն և սեռայուցիան զինվորական խորհուրդ: Նոր կառավարության մեջ Քուշիկ խանը նշանակվեց ժողովրդական կոմիտեների ներքոյի նախագահ և սզմական գործերի կոմիտե: Կոմիտեների Սովետում մասնակցում էին Միրզա Մոհամադ Ալի Փիրե Բազարին (Ֆինանսների կոմիտե), Միրզա Ալեյա Կամու Ռեզազալան (տեսալլերի կոմիտե) և սրիշներ: Ռեկուլցիոն ոսզմական խորհրդի մեջ մասան էնհանայլախանը, Միր Ասլեն Մուզաֆարզալեն, իսկ խորհրդի նախագահն էր Քուշիկ խան⁵:

Ռեկուլցիոն ժամանակավոր կառավարության ստալին նախարարության մեջ անգամ էր, որ կառավարությունը իր գործունեության հիմքում զնում է Անգլիայի իրականացումը ընկ. Լենինի սկզբունքների հիմանքով, թայց ներկա

¹ Documents on British Foreign Policy, 1919—1939, First series, vol. IV, 1919, London, 1952, էջ 1342:

² Նույն սեղում, էջ 251:

³ ИГАКА, ф. 195, он. 1, д. 930, а. 67, ф. 109, он. 3, л. 233, а. 15.

¹ Внешняя политика СССР, 1917—1944 г. г. Собрание документов, том I (1917—1920), Москва, 1944, стр. 457—458.

² „The Nation“, 1920, may 22.

ժամանակում նա դառնում է, որ «նրա կարեւորագույն խնդիրը հանդիսանում է անզկայացիների վտարումն Իրանից», իսկ Թեհրանը գրավելու հետո կառավարութեանը կրեանդին սոցիալական սեֆորմների ազու վրա և հոգը կաս ժողովրդին¹:

Ռեզլայցիան կառավարութեան անունից Քաշիկ խանը Վ. Ի. Լենինին մի հեռագիր ուղարկեց, որի մեջ ասվում էր. «Հանուն մարդկության և բոլոր ժողովուրդների հավասարության, Պարսկական Սոցիալիստական Սովետական Ռեսպուբլիկան ինդրում է Ձեզ և III ինանընտանիքում մեջ ժողովուրդը սոցիալիստներից օգնել մեր և բոլոր այլ թույլ ու ճնշված ազգերի ազատագրմանը պարսկական և անզկայական ճնշողների շար լծից: ...Փանկոյ, որ կապիտալի (ծից) ազատված բոլոր ժողովուրդները պետք է միանան մի կոլեկտիվական միութեան մեջ, ինչպէս ճնշող և անզկայական միութեանը միացնելը նաև կարգաբեր լծից ազատված պարսիկ ժողովրդի սիրտը, որպէսզի այդ միութեանով մինչև վերջը հասցնենք մեր սրբազան սեռը լայն: Մտածենք այն ամար հալոտքով, որ շտապ ամբողջ աշխարհը կհետափոխի III ինանընտանիքի միակ իրեւալական կարգով²:

Գիլանի սեպագրիկիայի գոյութեան ասացին իսկ օրերին, կառավարութեանը ձեռնամուխ եղավ բանակի կազմակերպմանը, որը ստացավ Իրանի Կարմիր Բանակ անունը: Նրա ասացին հրամանատարը Քաշիկ խանն էր³: Հալիսի սկզբներին Իրանի Կարմիր Բանակը արգեն շոշափելի ուժ էր ներկայացնում, նրա շարքերում կային ընտ 4000 մարտիկներ⁴:

Նոր սեպագրիկիայի ղեկավար պաշտանները մանրբարձր ժողովան ստորերի ձեռքը անցնելու զլխաբեր պատմաններից մեկն այն էր, որ իրանական կոմունիստական առանձին խումբակները զեռես չէին միավորվել մեկ միասնական պարտիայի մեջ, նրանք զեռ թույլ էին և ստիպված էին մինչև

իսկ կարևոր ղեկավար պաշտանները տայ Քաշիկ խանին և նրա կողմնակիցներին:

Դեռևս 1911 թ. իրանցի բանվորները և սեռլայցիան էմիգրանտները Բաքվում կազմակերպել էին մի բանվորական կազմակերպություն, որը կրում էր Աշտարիթ (արքայութեան) անունը: Այդ կազմակերպությունը սերտ կապեր էր պահպանում Գիլանում գործող սեռլայցիան խմբակների հետ և ղեկավարում էր նրանց պայքարը օստանրիկքո խմբակերպիտանների դեմ: Ազգային բուշեիկիան կազմակերպություն էր և 1919 թ. Բաքվում հրատարակում էր «Աշտարիթ» (արքայութեան), «Յուլաշ» (բնիկը) և «Հալիսիթ» (ազատութեան) թերթերը, որոնք զուգանի կերպով աշխարհվում էին Իրան և ազգային տպիս սեռլայցիան աշխատանքներին:

1920 թ. այդ կազմակերպությունը լայն աշխատանք ծախայեց Գիլանում: Ազգային նախաձեռնութեամբ և Գիլանի կոմունիստական խմբակների մասնակցութեամբ հունիսի 20-ին Էնզելի թաղաքում հրապիրակեց պարտիայի ասացին համապետարը, որը սեկց և մինչև հունիսի 25-ը⁵: Համագումարը ընդունեց պարտիայի ծրագիրը, կանոնադրութեանը և ընտրեց կենտրոնական կոմիտե՝ բաղկացած 15 հոգուց: Համագումարը սրբեց պարտիան անվանել Իրանի Կոմունիստական պարտիա: Մոտիկ ապագայում պայքարի հիմնական լոզունգները պարտիան համարեց պայքարը ընդդէմ օստանրիկքո խմբակերպիտանների, շահական կառավարութեան, խաների և խաշոր կալվածատերերի:

Մաշաում լայն տեսնող սեռլայցիան Իրանը թերթը հալիսի 3-ի համարում, խտնելով համապետարի որոշումների մասին, գրում էր. «Իրանի երիտասարդ Կոմունիստական պարտիան իրեն նպատակ է գնում ամենից ստույ պայքարել համաշխարհային խմբակերպիկով օրատնայելու հանդիսանցող անզկայական խմբակերպիկով: Նա կոչ է անում ամբողջ Իրանին միանալ այդ լոզունգի տակ: Հարուստ և ծաղիկը եր-

¹ ЦГАКА, ф. 195, оп. 3, л. 930, с. 67.

² «Новый Восток», 1930 г. № 29, стр. 106—107

³ ЦГАКА, ф. 195, оп. 3, л. 841, с. 4.

⁴ ЦГАКА, ф. 195, оп. 3, л. 261, с. 51.

⁵ «Правда», 1920. 7 июля.

կիր միայն այն ժամանակ կարող է զարգացնել իր արտադրողական ուժերը, երբ նա կլինի ազատ և անկախ: Ահա թե ինչու Իրանի կոմունիստների կազմից զրոշների վրա դուք կկարգաք նրանց առաջին լուղունզը՝ «Թորչի անգլիական խմբերակազմը»:

Բայց հանդես գալով անգլիական բռնաթլան դեմ, Իրանի կոմունիստները էլ այնչի՛ն վճռականորեն պետք է հանդես գան ընդդեմ անգլիացիների հալածարարիմ ժառանգների, ընդդեմ իրենց ժողովրդի զավաճանների՝ շահի և բոլոր նրանց, ովքեր նրան հովանավորում են³:

Չնայած պարտիան կոչվեց Իրանի Կոմունիստական պարտիա, բայց փաստորեն նա իր գործունեությունը ծավալում էր հիմնականում Հյուսիսային Իրանում, գլխավորապես Գիլանում: Կոմունիստական պարտիայի ստեղծումը ողջունեցին ո՛չ միայն Գիլանի, այլ նաև արևել հանդեգների ստորերբ արդյթլուների աշխատավորները: «Իրանական Ազգրեշանի բանվորները և գյուղացիական մասսաները, — կարգում ենք «Անդրաբայանական քննդոտա» թերթում, — հասկանում էին, որ իրենց ուսուլսցիոն գիրքերը ուժացնելու համար հիմնական պայման է հանդիսանում կոմունիստական ինտերնացիոնալի զրոշի ներքո միանալը»:

Իրանական Կոմունիստական պարտիան անմիջապես աշխատանքի անցավ: Պարսիան սկսեց անմիջական ղեկավարությունը ըստց սուլ պարտիական այն շտրաներին, որոնք պալսարում էին անգլիական խմբերակիստների և իրանական սոսուլսցիալի դեմ: Ալլալիսի շոկատներ էին զործում Մազանդարանում, Մալոլալսում, Ազգրեշանում, Սորասանում և սլլեր, որոնք բնակչութլան համակրանքն ու հովանավորութլանն էին վալսելում⁴:

Գաղափարական և կազմակերպչական տեսակետից Իրանի Կոմունիստական պարտիայի ամբայցման և ազգային-ազա-

տազրական շարժման հետագա ընդարձակման համար հսկայական նշանակություն ունեցավ 1920 թ. սեպտեմբերին Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների համագումարը: Երին մասնակցում էին Հնդկաստանի, Արգյուստի, Քուրդիստի, Իրանի, Աֆղանստանի և սլլ կրկրներ Ներկայացուցիչները: Համագումարին մասնակցում էին մոտ երկու հազար պատվիրակներ Արևելքի երեսուսսթը կրկրները: Համագումարի հիմնական խնդիրն էր, ինչպես նշում էր Անգոս Սրընիլիին, «Մերձավոր Արևելքի աշխատավորական մասսաների միացումը և Անտանտի դեմ պալսարելու ընդհանուր պլանի մշակումը»:

Անգլիացիները փորձեցին խանգարել համագումարի կազմակերպումը: Իրանական ղեկագալսիստ փոխարոլղ «Կուրակ» շոկեանավը էնգլիսում ոմբակոժոլց անգլիական խմբերակիստների կողմից: Կեկեգալսիստ անգամաներից կրկուսը սպանվեցին և մի քանիսը վերաժոլվեցին⁵:

Իրանական Կոմպարտիայի ղեկավարներից Հեղալրիսան Անգլին՝ համագումարում հանդես գալով, հասկալսես մերկացրեց պանիլոլիստական ջողաքակալսութլունը և Քուրդիստի և ջողալստիստական ջողաքակալսութլունը Իրանի և Անգրկոլվաոի նկատմամբ: Իրանի Կոմունիստական պարտիալի ներկայացուցիչները մասն նաև համագումարի կողմից լուստեղծված «Արևելքի ժողովուրդների պրոլադալստիստիստ ու զործոլսթլունների խորհրդի» մեջ, որը պետք է կազմակերպեր Արևելքի աշխատազրական շարժման պրոլադալստիստ, աշակցեր և միսլոլսրեր նրանց խմբերակիստից դեմ: Ալլ խորհուրը զոլսթլուն ունեցավ մոտ մեկ սարի: Հա հաստարսլսում էր «Նարոլղի վոստակա» թերթը՝ ոստերեն, թարքերեն, պարսերեն և արալրերեն լեղուներով:

Գիլանի նորաստեղծ կառավարութլան սոլչե կանգնում էին բոլղ ինդիլրները: Հատկապես ներքին քաղաքակալսութլան հարցերում կառավարութլանը մեծ դոլարութլունների հանդեպիցը Արմատական սեթլորներ անցկացնել հնարավոր

¹ ШАКА, ф. 195, оп. 3, д. 352, л. 14. «Советский Иран», № 3, 1920, 3 июля.

² «Азербайджанская беднота», 1920, 20 дека.

³ «Красный Восток», 1920, 3 ноября.

⁴ «Красный Восток», 1920, 10 июля.

⁵ «Правда», 1920, 16 сент.

չէր, քանի որ կոադարութեան անգամները մեծ մասը զեւ
էր նման միջոցառումներու: Հիմնական՝ ազդարարչին հարցը
այստեղ եւ մնաց չլսածք: Չնայած մի քանի փախած Ֆեո-
զաւնիւրի կալվածները բունազգայիցեցին, թայց գլխապետ-
թեանը հող չառացալ: Քուշիկ խանը զեւ էր ազդարարչին ռե-
ֆորմները անչեղցմանը, մի հանգամանք, որը վնասեան
նշանակութեան աննկատ շարժման տապալման գործում:
Գլխապետութեանը հող չստանալով, լախի կերպով շընդգրկից
սեւլուցեան շարժման մեջ եւ, ազգայնով, երկրում սեւլուցեան
կառավարութեան հենարանը թուացալ: Մինչև իսկ կալվա-
ծատերերին տրվող հարկերն էլ չփոխվեցին: Միայն մի շարք
միջոցառումներ անցեցալիցին պարենամթերքի կանանաւոր
բաշման, սպիտակացեալի զեւ պաշարելու եւ այլ հարցե-
րում, որոնք, իհարկեւ, էական նշանակութեան չունին: Սակայն
այս աննշան միջոցառումներն անցած խոշոր սեւտարական-
ներին եւ կալվածատերերին թվում էին անեղի ու մալխանեղ:
Այլ տարրերը կարողացան ազդել Քուշիկ խանի վրա հալա-
տացնելով նրան, որ կոմանիստները մտադիր են հեղաշըր-
ջում կատարել, նրան հետաջնել իշխանութեանից եւ սպանել:
Քուշիկ խանը ստատանկը: Նրա ջաղաջակուն ու գաստկար-
գալին սահմանադրութեանը, մի կողմից, եւ Իրանի Կոմ-
նիստեան պարտիան կենտրոնի թույլ տպման որոշ քանա-
րան լինի սխալները՝ մյուս կողմից, պատակաբար ստաշ բերին
տղատաղարեան շարժման զեկավարութեան մեջ:

1920 թ. հուլիսի 10-ին Իրանի Կոմպարտիայի կենտ-
րոնը որոշում կուցացրեց Քուշիկ խանի հետ հարաբերու-
թեանները խզելու մասին: Քուշիկ խանը իր հերթին պահան-
ջեց Կոմպարտիան լուծարել եւնիստիկը: Կերպապես Քուշիկ
խանը, հուլիսի 19-ին իր շոկաւանների հետ թողնելով Սաշաը,
զենաց ապստամանց Գիլանի անտառներում: Այս զեւզքերին
հաջողեցին Էհսանուլլախանի զխախտութեամբ նոր կառավար-
ութեան կազմութեւ, եւ, վերջապէս, սպառնալու զեղի Քեհրսան
կազմակերպած արշավանքի եւ նրա պարտութեանը:

Շարժման զեկավարութեան մեջ ստաշ կեւծ պատակ-
տումը մեծ հալանք առաջացրեց խզելիստիստների շրջան-

ներում, զա պարզ երեւում է Մեյքիստը Ճուլիմու հետեւալ
փախութեանից, «Փիլանի սոլիսի ներսում երկու խմբերի
միջև եղած խոր լարվածութեան լուրջ լախտեսութեան
ստաշացրեց Անդլիստում: Համանքների պալատում ստա-
րակից, որպէսզի Բրիտանական կառավարութեանը սպա-
րտի սեղծոված գրովելունը՝:

Այս ամիսներին Գիլանում սեղի աննշան զեւզքերը
բարդ են եւ չլուսարանում:

Բանը նրանումն է, որ վերջին երկու տատնամյակների
լինթացում որոշ պատմարանների աշխատութեաններում,
երկնով Էհսանուլլախանի, Սուլթաննուպի եւ ազգային-ազա-
տագրական շարժումների մյուս գործիչների հետագա ճակա-
տագրից, մեծացել եւ շախազանցվել են թույլ տրված սխա-
լները: Մինեւն ժամանակ մինչև վերջը շի մեկնացվել Քու-
շիկ խանի մանրբութեանական, պահպանողական էսթիլանը,
այն զեւզքում, երբ տատնամեներ վերջնականապէս նրան
զցեցին սեւեցեալի զիրը եւ նա շարաննզորեն սպանեց կո-
մանիստ զեկավարներին:

Այլ շրջանի ամբողջ պատմութեանը կարող եւ խորը
զիտական վերլուծման հիմնված փաստական նյութների վրա
մենք աշտեղ նպատակ չունենք վերանայել այս հարցի
պատմութեան սլոյնեկայիտանիլը: Միայն կանրազանանք
երկու հարցի, ինչեւ Քուշիկ խանը հետացալ կառավարութե-
անից եւ ո՞րն էր զեւզի թնեան կառավրված արշավանքի պար-
տութեան հիմնական պատճառը:

Իրանական բուրժուական պատմաբան Մոսթաքին իր
«Իրանի զարթոնքի պատմութեանը աշխատութեան մեջ խա-
նայով կոմունիստներից Քուշիկ խանի հետցման մասին,
այն կարծիքն է հայտնում, որ Քուշիկ խանը, վախենալով կո-
մունիստների ազդեցութեան ուժեղացումից եւ աննկտով, որ
զեւզքը իր ձեւքից դուրս է գալիս... իշխանութեանից եւ զե-

¹ Naxrollah Saifpour Fatemi, Diplomatic History of Persia
(1917—1923), New York, 1952, էջ 236:

կազարութիւնից հրամարկեց և նորից իր վասնակն ու գազարաբարկից խմբի հետ անցավ անասու...¹։ Իսկ Մաքքին գրում է, որ իրք կազմվեց Կալամ էս-Սալթանեի կառավարութիւնը, վերջինս մի զեկեպացիա ուղարկեց Ռաշտ Բուշիկ խանի հետ բանակելու և շարժմանը վերջ տալու համար։ Բուշիկ խանը նրանց շեմօրէն ընդունեց և իր սուսնաբոլորութիւնները ներկայացրեց կառավարութիւնը։ Երկար բանակցութիւններից հետո համաձայնութիւն կայացավ, որ Բուշիկ խանը Ռաշտի քաղաքացուին դառնա, նրան համաձայնի սակ էնդեկին և ամբողջ Գիլանի անվանադրութիւն ապահովումը նրա շնորհակալութիւն վրա դրվի։ Իսկ Բուշիկ խանը Գիլանը պետք է կառավարեր Քեհհրանի հրամաններով²։

Արտօրիշալ պատմարանների վկայութիւնները բացահայտորեն ցույց են տալիս Բուշիկ խանի քաղաքական անձնակազմակերպչութեւն և հետագայում նպատակները, որոնք բխում էին նրա գաւազարագլխին էութիւնից։

Ինչ վերաբերում է Էհսանուլխանի կառավարութիւն զեպի Քեհհրան կազմակերպած արշավանքի անհաջողութիւն և րնդհանրապես հետագայում ազգային-պատասպան կարժման տապալման պատճառներին, ապա այստեղ պետք է նշել, որ մյուս բոլոր ազգայիններին կից հիմնական զեր խաղաց օտարերկրյա խմբերկալխաների միջամտութիւն վաստալ։ Այլ ապացուցելու համար կարող ենք մնչ բերել անդլխակն և իրանական ազգութների մի շարք տվելները, որոնք ցույց են տալիս, թի ազգային-պատասպան կարժման տապալման գործում ինչպիսի վճռական նշանակութիւն ունեցավ անդլխակն խմբերկալխովի միջամտութիւնը։

Անդլխակն գործերի հրամանատար Դեհնտերբիլը գրում էր. «Իրանցին վտանգավոր չէ որպես մարտիկ, բայց այս սեռլուցիւրում նա ավելի վտանգավոր կլինի, քան տնցյալ

սեռլուցիւրում... Ես խոսեցա՝ Իրանում զեմոկրատական կարժման հանգեպ մեր կառավարութիւն վերաբերումների մասին։ Ես կարժում եմ, որ մենք շղիտի թուլ տանք պարտիկներին զգալ... որ մենք նոկանտօրում ենք Պարսկաստանի խոշոր կալխամտակերբին ընդդեմ զեմոկրատական կարժմանը...»³։

Ազգային-պատասպանների շարժման տապալման գործում անդլխակն գործերի միջամտութիւն վճռական նշանակութիւն մասին է խոսում նաև Բահադը։ «Իրանում պետք է ասել,— գրում է Նեղինակը,— որ կթի բրիտանական ուժեր շլինին, կառավարութիւն շնչին կոզակային ուժեր չէին կարող ապաստաներին հարձակման սուսն տանի, և անկտակած, մարտադարձը ընկած կլինեի նրանց ձեռքը... և Իրանում կտեղծվոր սեռլուցիւր սոցիալիստական սեւպուրլիս։ Միայն անգլիական ուժերը բանի պետք կերս և վերջում էլ Նեղ ալ ուժերի օգնութիւնը էր, որ պարտված իրանական կոզակները, փոխանակ զատի տրվին, Սեկը Ջիւէգ-Դինի ոյն շնչում ր և զեկավարութիւնը Նեղաբրում կազմակերպեցին»⁴։ Այլ նույն բանն է ապացուցում Բալֆորը՝ գրելով, թի ինչ վերաբերում է «բուշիկիւն աղբիւրից պաշտպանվելու, ապա այլ կարող էին անել միայն Լազվիսում կեւած բրիտանական գործերը»⁵։

Անգլիացի պատմարան Աւսուլ Վիլսոնը, խոսելով այն մասին, թի ինչու Իրանում սովետական կարգեր շնաստատվեցին, նշում է, որ սրա սրղյունք էր միայն այլ տարիներին Մեծ Բրիտանիայի հետապնդած քաղաքականութիւնը, քանի որ այլ ժամանակ Իրանում սեղական ոչ մի սմ չկար, որը կարողանար որեւէ ազգեկի զեմարտութիւն ցուցարերել⁶։ «Իրանի պատմութիւնը մեծամասլալ տշխասութիւն Նեղինակ Մաքքը ավելի պարզ է դնում այլ հարցր. «Իրանական կառավարութիւնը,— գրում է նա,— համարլու

¹ حبيب الله مختاری تاریخ بیداری ایران تهران ۱۹۴۷ (Հաբիբուլլան Մաքքարի, Իրանի գորթիւնքի պատմութիւնը, Քեհհրան, 1947, էջ 278)։

² Հուսեյն Մաքքի..., էջ 310։

³ Денстероуль... стр. 109.

⁴ Բահադ..., էջ 163։

⁵ J. M. Balfour..., էջ 163։

⁶ A. T. Wilson, Persia. London, 1932, էջ 147։

անկախող էր շարժման առջև, մի շարժում, որը, եթե չլիներ Մեծ Բրիտանիայի հարձակմանը ցալը, համարաբար տապալած կլիներ սոնտարիանը¹:

Չհրատարակված արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը նախնապես ցույց է ապրում, որ Գիլանի ճակատի օդուստանը մարտերին, ինչպես և 1920 թ. սեպտեմբերին ու նոյեմբերին իրանական կառավարական զորքերին անպիտանցիներ օդում էին հրետանիով, զբաժանվածներիցով և ավիացիայով: Անպիտան ավիացիան մեծ ակտիվություն ցուցաբերելի հատկապես օդուստանը մարտերի մասնակցի: Օդուստանի 25-ին անպիտանցիները օդային հարձակման ենթարկեցին Էնզելին և սմբակոնցիներ օդուստանը ճակատելու: Իսկ օդուստանի վերջերից Էնզելիի և Կազվեների վրա օդային հարձակումները դառնում են հաճախակի²:

1920 թ. նոյեմբերին Իրանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնի նոր կազմը ջարտողոր ընտրել անանափոր սեպուցիցիներ Հեյդարխան Անդալան:

Հեյդարխանը երկրորդ աստիճանի ընտրություն էր արել Բաբայի նալիխանցիում: Նա մասնակցել էր 1905—1911 թթ. իրանական սեպուցիցիային: 1908 թ. նա աշխատել էր Քեհհաբուհի էլեկտրակայանում: Հենց նախ թվականին մասնակցել էր Մոհամադ Ալի շահի դեմ կազմակերպված սեպուցիին: Բայց մասնափորը անհաջող էր անցել և նա ձերբակալվել էր: Որոշ ժամանակից հետո, քաղաքական գրություններ փոխելով, ազատվել և նորից անցել էր Ռասասաան: Այստեղ վերջնականապես ձևավորվել են նրա քաղաքական հայացքները, և նա կոնդենսել էր բոլշևիկյան գիրգերում: Հեյդարխանը հանդիսացել է իրանական Կոմպարտիայի հիմնադրվածներից մեկը: Գիլանում Սոցիալական իշխանությունը հաստատման ժամանակ նրա գեկավարությունը հրատարակվել են «Կոշունև սորխ» (Կարմիր Բանակ), «Էնզելարև սորխ» (Կարմիր սեպուցիցի) և «Իրանի սորխ» (Կարմիր Իրան) թերթերը:

Կենտրոնի նոր կազմը համոզման աշխատանք սկսել մաս-

տաների գաղտնաբերման, քաղաքական դատախազությունից և պարտիայի սեղանի կազմակերպությունների ամբողջական ազդեցությամբ 1921 թ. համալրին կենտրոնական կոմիտեան նոր թեզիսներ հաստատելու, որոնք կոչվում էին «Թեզիսներ Իրանի սոցիալ-անուսական զբաղման և Իրանի Ազալաթ Կոմունիստական պարտիայի ակտիվների մասին»: Թեզիսներում նշվում էր, կենտրոն անհայտնություն, որ Իրանը գտնվում է նախապատկան-առնապին և ֆեոդալական կենցաղից կապիտալիստական անցման աստիճանում, հեռավոր աստիճան ցույց է հրատարակել զուտ սոցիալիստական միջոցառումներից և անհրաժեշտ է սեղանի ստորերը դատախազներ լրտել, պրոլետարիատից միջին միջին բարձրագույն³ պալատային շահի, ֆեոդալական կարգերի և ստորերկրյա իմպերիալիզմի դեմ: Թեզիսներում ստված էր, որ ներկա մոմենտում սեպուցիան շարժում էր Իրանում կարող էր հաջողել միայն սոցիալիստ-պոպուլարական պալատի ձևով: Թեզիսները սույն էին քաղաքական ազդեցության արժույթական միջոցառումներ, այն է՝ խոշոր կալվածատերերի էքսպրոպրիացիայի կցանկով շարժման մեջ ներդրվելից պոպուլարական մասսաներին⁴:

Թեզիսներից դրսևելից հիմնով, 1921 թ. սեպտեմբերից Իրանի Կոմունիստական պարտիան կառուցում պալատ սկսել Գիլանի բոլոր գեմեթրասական տվերի միավորման և սեպուցիան կառավարություն և ստորերկրյա իմպերիալիզմի դեմ: Երանցահանոր պալատ միայն համար: Իրանական սոցիալիզմը արդված 1921 թ. համալրի 4-ի Կենտրոնի գիմումի մեջ ստված էր, որ Իրանի ներքա պալմաններում չի կարելի սույն քաղալ այն պահանջներ, ինչ եվրոպական երկրներում: «Իրանի Կոմպարտիան,— շարժանկամ է գիմումը,— նկատի առնելով իրանական իրականությունը և աշխատավորության շահերը, պարտիայի հերթական խնդիրները համարում է հետևյալը:

1. Անպիտանցիները փտրումը և իճական պալատը հերթապահ իմպերիալիզմից Իրանը ազատագրելու համար:
2. Նահական կառավարությանը գալիսան իշխանություն տալուամը:

¹ P. Sykes, A History of Persia, London, 1951, vol. II, էջ 460:

² ИГКА, ф. 195, оп. 3, а. 1671, аа, 55, 58, 67.

³ „Жизнь национальностей“, 1921, 17 апреля.

որք Իրանը վաճառել է մերթ ցարական դաճիճներին, մերթ անդիլական ավազակներին: 3. Իրանի հայտարարումը որպես անկախ, միասնական, անբաժանելի և անզրկական սեպարատիզմ: 4. Կալվածատիրական լծից դուրսագրված և ազատագրված և նրանց գրավյալ բարեկամներն ի հաշիվ կալվածատերերի: 5. Ազգային բանակի կազմակերպումը, օտարերկրյա ինքզնուրվանների դեմ պայքարելու և սեպարտիզիայի միասնաթուղք պահպանելու համար: 1

Ելնելով վերահիշյալ թեզիսներին, Կենտրոնի նոր ղեկավարությունը բանակցություններ սկսեց Քուշիկ խանի հետ՝ ազգային-ազատագրական շարժման ընդհանուր ճակատ կազմելու համար: 1921 թ. մայիսին Փոսենում կոմունիստների, Քուշիկ խանի և այլ ինքավորների ղեկավարների միջև տեղի ունեցած խորհրդակցությունը ավարտվեց մի համաձայնագրի ստորագրությամբ, որի մեջ ասվում էր. «Պարսկաստանի սեպարտիզմի և մեր արտոցի պատկանելու պարսկական սեպարտիզմի լուրջ գործիչների համար խորը վշտի և րազմաշարժար հիմ Իրանի ժանր տասնպատնիսների պատճառն է: Փոսենուի պահանջը և ամբողջ քաղաքական վիճակը պարտադրում են մեզ նորից միավորել մեր ջանքերը՝ շարունակելու պայքարը մարզկոմիտեի թշնամիների և պատկազմի թեհրանի կառավարության դեմ, որպիսիք մասնանկար սեպարտիզմի գրեշը Իրանի մարտաքաղաքում: Այսպիսով, սուրանի 18-ին (1921 թ. մայիսի 6) մենք, նկատի ունենալով համաշխարհային սեպարտիզմի շահերը, կնքեցինք այս անկեղծ և եղբայրական համաձայնությունը՝ նույնպիսի կետերով. 1. Հիմնադրել Գեդիստանի Էնդիպարիլի Իրան» (Պարսկաստանի սեպարտիզմի կոմիտեի) անունը կրող կոմիտեի, բաղկացած նույնպիսի հիմն հոդույց՝ Միջուր Քուշիկ խան, Հեյզարխան Ամոլլի, Էհսանուլլահան, Սուլու Ղուրբան, Միրզա Մուհամադի: 2. Բոլոր սեպարտիզմների ռապիդ խնդրերը հանդիսանում է ղեկավար տեղերի կազմակերպումը, մարտական գիւրքերի ամբարպետումը և միջոցառումների անցկացումը այն

ուղղությամբ, որպիսիք Գիլանի նահանգը չլինի շահական կառավարության գործերի ձեռքը և օգտագործվի որպես լազա հարձակողական պայքարի համար: 1

3. Բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը և զարգացումը Սովետական Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Արաստանի սովետական կառավարությունների հետ: 1

4. Հանուն ինքերիպիզմի լծից Արևելքի ազատագրմանը՝ պարսկական սեպարտիզմի հենյույժ է Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Արաստանի սովետական կառավարությունների նյութական օժանդակության վրա: 1

5. Թույլ չափ օտարերկրյա որևէ միջամտություն Պարսկաստանի ներքին, քաղաքական գործերին և Պարսկաստանի սեպարտիզմին: 1

Այս համաձայնությունից հետո տեղից նոր կառավարություն, և օգտատուի 4-ին Գիլանը հայտարարվեց Սովետական սեպարտիզմի նոր կառավարության գլուխը նորից կանգնեց Քուշիկ խանը: 1

Բայց այդ համաձայնությունը կայուն չեղավ՝ շուտով նոր պարմաններով, հատկապես թեհրանի կառավարության ճնշման ներքո, առաջ եկավ խորը պատկոտում, որը և ամբողջ շարժումը տարավ վերջնական առաջաման: Այդ պարմաններում Քուշիկ խանը վերջնականապես զավաճանեց սեպարտիզմը՝ նա դեմ դրա եկավ սեպարտիզմի արմատական թեհրանների անցկացնելուն, հատկապես ազրաբային սեպարտիզմին և կալվածատերերի հողերի բռնագրավմանը: Քուշիկ խանը միջև իսկ գտնում էր, որ մամուլում չպետք է տպագրել այնպիսի խիստ հոգվածներ, որոնք արամադություններ են սրում ինքերիպիստների և շահի սեպարտիզմի կառավարության դեմ: Ահա հենց այս շրջանում է, որ Քուշիկ խանը ամբողջովին ընկնում է սեպարտիզմի գիրկը: Հայտնի են հատկապես անդիլական ինքերիպիստների գործակալ Շեյխ Ահմեդ Սիլաբիի ջանքերը Քուշիկ խանին այնպիսի մտքեր ներշնչելու գործում, որ խոր ավալ գեղքում նա միայն գոր-

1 «Правда», 1921, 14 января.

1 ЦГАКА, ф. 193, оп. 3, а. 773, л. 134.

միջ և հանգիստն առ կամունիստների մեղքում և որ հաղթահարեց հետո կամունիստները նրա հետ զատաստան կանանեմ և ալլն: Այդ ամենը հասցրին այն բանին, որ Քաշիկ խանը բացահայտ պայքար սկսեց կամունիստների դեմ: Սեպտեմբերի 29-ին նա Հեղափոխական և մյուս զինվորային կամունիստներին Ֆումեն հրավիրեց, որտեղ նրա մարդիկ, նախապես պատրաստված ծրագրի համաձայն, հրկիզեցին կամունիստների իշխանած սուրը:

Այնուհետև հոկտեմբերի մեկի զինչերը Քաշիկ խանի առեւրը հարձակեցին Ռաշտում դաժնագ կամպարտիայի Կենտրոնի շինքի վրա, սպանեցին մի շարք զինվորային կամունիստների, իսկ մյուսներին տարան անասու: Մյուս օրը քաղաքի կենտրոնական հրապարակում Մարզի մեղքանում Քաշիկ խանի կողմնակիցները միտինգ կազմակերպեցին, որտեղ նա և իր կոմիտարներից Միրզա Մահմադովն ճառեր արտասանեցին և բնակչությանը շնորհատրեցին քաղաքը կամունիստներից ազատագրելու համար¹:

Մերկացնելով Քաշիկ խանի դավաճանությունը, հոկտեմբերի 12-ին Ռաշտում հրապարակված մի պրոկլամացիայում ասվում էր. «Սրապիտով հայտարարում ենք մոզոլորդին, որ Իրանի պատիվը արտառոտորդ Քաշիկ խանը և նրա կողմնակիցները հակառակույցներն, դավաճան և մարդատիրական իրավունքները խախտագին են: Այսօրվանից նրանց անուղիտ կըլինե՞լին սեռլայցիտներնրի ցուցակից և նրանք հայտնի կդասանան միտին շանդաջի սովզակներ անուղիտ: Ը՛վ որ օդի Քաշիկ խանին և նրա կողմնակիցներին, կհամարվի հակառակույցիտներ և նույնպիսի արկածանիզի, ինչպիսին նա է՞:»

Անս արը ժամանակ էր, որ Թեհրանի սեպեցիտն կտափարտիվանը հարձակման անցյով Գիլանի շարժման դեմ: Ռաշտի պաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ Քաշիկ խանի թուր շանքերը ի զեքե անցան: Նրա շոխանները արդեն բարոյալքվի էին: Ռիզա խանը, որը հետագայում զարձակվ Իրանի միսալետ շահը, հարձակման անցնելով ջարհ-

ջախեց շանդաջիներին և զրափեց քաղաքը: Քաշիկ խանը հաղիվ կարողացավ փախչել սեպե լինները, որտեղ որոշ ժամանակ թափառեցայց հետո, կտափարտեան զորքերի հետապնդումից փախչելով, ձեռնովս տաստիկ ցրտերից ստակը: Անցորդները նրա ստած մարմինը գտնելով, կտափարտեթյան խոտտացած վարձատրությունը ստանալու համար զուեթը կարեցին և ներկայացրին Ռիզա խանին, որի հրամանով կտրված գլուխը մի քանի օր շարունակ դրված էր քաղաքի հրապարակում:

Ռիզա խանը դաժան զատաստան տեսավ Գիլանի սեռլայցիտներնրի հետ: Հազարավոր մարտիկներ ձերբակալեցին և մեծ թվով մարդիկ կախապան բարձրացվեցին:

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ էր կատարվում Թեհրանում, ի՞նչպես և ու՞մ կողմից էին ծրայվում ամբողջ Իրանում սպգային-աջատարական շարժումները ճնշելու և սեպեցիտն, հակասոփեսական կատափարտիվան տաղծելու պլանները:

1921 թ. փետրվարի 21-ին սեպի անեցած զինվորական հեղաշրջումը Իրանում հայտնի է որպես «Քուպեթայի սեռում և Էսֆանդ» (Էսֆանդ 3-ի սեռական հեղաշրջում): Այդ հեղաշրջումը հակախանի գերակառայի անսրեկ և զարմիկ իրանական պատմապախման մեջ, որոշ քաղաքական գործիչներ և պատմաբաններ փորձել են այս կամ այն պատճառաբանումով քղաքվիկ հեղաշրջման միջոցով որսալի ներստանների համեմու իմպերիալիստների պլանները: Այդ սեպեկտայի հատկապես աշքի է ընկնում էր կողմից արդեն նշված Մեհդի Մոթեհանգին, որը իր «Իրանը և Անդլիսան» աշխատության մեջ փորձում է պաշտպանություն տակ տանել անդլիսական իմպերիալիստների քաղաքականությունը: Մոթեհանգին նշում է, որ «Անդլիսան ուղամ էր Իրանում իր շահերը պահպանել և Իրանը Մոսկովայի ազդեցության տակ շոխանելու: Իսկ Անդլիսան, հեղեմակի կարծիքով, այդ լանը կարող էր անել երեք եղանակով. կամ պեռք է իր զորքերը Իրանում պահեր, որը նոր պայմաններում հնարավոր չէր

¹ Հախիական ՍՍԻՍ ՊԿԱ, ք. 40С/114, գ. 179, էջ 112:

² Նույն տեղում, էջ 138:

կամ պետք է Իրանի հետ համապատասխան պայմանագիր կնքեր, որը նույնպես անհաջողություն մատնից¹ և կամ Եանուզղանի որոնք ամբողջովս իրեն ենթակա կենտրոնական կառավարությունը²։

Բայց հետաքրքիր այն է, որ նախքան Իրանի նկատմամբ անգլիական իմպերիալիստների վարած քաղաքականությունը իր պաշտպանության տակ վերցնելը, Մոջեմանդին ստիպված է խուսափանել հետևյալը. «Համարյա ամբողջ կենտրոնացիան այն կարծիքին է, որ 1299 թ. էսֆանդի կռիվի հեղաշրջումը անգլիացիների կորզազրույթյամբ սկզբից և իրականացավ, որ Սեյիդ Ջիա էդ-Դինը և Ռիզախանը անգլիական պաշտոնյաների հրամանների կատարածունքն են եղել։ Նրանք տարած են, որ անգլիական կառավարությունը կամենի՞ր ի տարածման առաջն. ասնելու համար ուզում էր Իրանում գրեթե իշխանություն ստեղծել, և որպեսզի բնական հեղաշրջում առաջ չգա, արձանական հեղաշրջում կազմակերպեց և Լոնդոնում նախապատրաստված հեղաշրջումը պարտադրեց Իրանինը ... Անգլիացիները երբ ականա, որ 1919 թ. պայմանագիրը իրանցիների դիմադրությունն է հանդիպել, պայմանագրի բովանդակությունը ուրիշ ձևով և պակաս ծախսով Իրանի ժողովրդի հաշվին իրականացրին»³։

Ինչպես երևում է Մոջեմանդու վերաբերյալ խոսքերից, իրանական դորմիցների և պատմաբանների գերակշռող մասը հեղաշրջումը և նրա հետ կապված իրադարձությունները զբնականաբար է որպես անգլիական իմպերիալիստների մեքենայությունների արդյունք և նրանց քաղաքականության բաղադրացի է մասը։

Մենք այստեղ կբնորոշենք այդ հեղաշրջման պատմության հետ կապված միայն մի քանի հարցեր։

Հեղաշրջում կազմակերպելու գործում հիմնական դեր խաղաց իրանական բանակը Բանակի համեմատաբար կազմա-

կերպված և որեւէ ուժ ներկայացնող մասը շահի կամ կողակալին զիջիլիան էր, որի հրամանատարական կազմը հիմնականում ցարական զինվորականներ էին։ Դիվիզիան բաժանվում էր մի շարք շոկանների, որից ամենամեծը Քեհրանի շոկանն էր⁴, բաղկացած մոտ 3500 մարդուց⁵։ Դիվիզիայի հրամանատարը այդ ժամանակ գեդապետ Մուստաֆալին էր։

Անգլիացիների առաջին դործը կապված զիջիլիայի հրամանատարությունից ուսս զինվորականներին հետացնելը և իրենց հրամանատարներին նշանակելը։ Բայց այս քաղաքի իրականացումը հարիժ ու խաղաղ անցավ։ Բանը նրանում է, որ ժամանակի պրեմիեր մինիստր Մուշիր էյ-Պուլին ընդգիծացավ այդ փոփոխությունը։ Ինչքանը հետևյալ կերպ ընկալեցան. Քեհրանում անգլիական գեպանը իրանական կառավարությունից պահանջեց կողակալին զիջիլիայից հեռացնել ուսս զինվորականներին։ Այդ առաջարկը պատճառարանվում էր մի շարք փաստորոշումներով, այդ թվում և նրանով, որ իբր ուսս զինվորականների թվաքանակը կամ զավանակության հետևանքով կողակալները երկու անգամ էլ ավելացրին ևս ենթակից Ռաշտը, անհրաժեշտ դիմադրություն ցույց չեն ավել տուլլալիստներին մինչև իսկ այն պեղածում, երբ վերջիններս ոչ մի նպատակ ևս համարվում չեն ձեռնարկել, անգամ կողակալները հետագու են անգլիական զորքերից, որոնք սակազրված են եղել Ռաշտից երևումն մղոն հեռավորության վրա։ Ահա այսպիսի պատճառարանումներով անգլիացիները պահանջում էին հետացնել ուսս հրամանատարներին, նրանք փոխարեն նշանակել պարսիկներին, որոնց ժրխեց խորհուրդներով կոզնեն անգլիական զինվորականները⁶։ Անգլիան իր այս պահանջները շրակակառնելու գեպյում պատճառում էր դադարեցնել զիջիլիան պահելու համար յուրաքանչյուր ամիս հավաքվող գումարի վճարումը⁷։

¹ IFFAKA, փ. 195, on. 3, և. 574, 3.

² IFFAKA, փ. 195, on. 3, և. 1003, և. 17.

³ Դիվիզիայի ծախսերը հարյուր հազար այդ ժամանակ անգլիացիները ապիւս էին ամսական հարյուր հազար թուամսու (Documents on British Foreign Policy 1919—1939, First series, vol. IV, 1919, London, 1952, էջ 1180)։

¹ مهدي عجمدی ایران و انگلیس تیران ۱۹۴۷ (Մեհդի Բոջբանեդի, Իրանը և Անգլիան, Քեհրան, 1947, էջ 142)։

² Նույն տեղում, էջ 122։

Մշիբը էդ-Պոլիկի կառավարությունը շենթարիվեց անգլիացիներին և տարված կզավ հրամարական ապր: Բնական է, որ անգլիացիներին կողմից արգելախի պահանջներ դնելը Իրանի ներքին գործերին ուղղակի միջամտություն էր նշանակում: Այս զեպքերի կապակցությամբ Համաձայնքների պայտատամ Անգլիայի արտաքին գործերի միխիտարի տեղակալին հարցնում են, թե արդարք Իրանում տառաջացած վերջին կառավարական նցնեմամբ իրանական բանակի հետ կապված հարցերում բրիտանական զեպպանի միջամտության հետևանք չէ: Մի-հիտարի անգլակը Հարմաֆորտը պատասխանում է, որ իրանական կառավարությունը չցանկանում իրականացնել շահի որոշումը՝ իրանական կողակալին զիվիզիայի հրամանատարությունից ոտսական զինվորականներին հեռացնելու վերաբերյալ, հետևաբար և տեղի սենեցան արդ զեպքերը:

Գնահատելով վերոհիշյալ նարց ու պատասխանը, Բալֆուրը նշում է, որ արգելախի անգլիական կառավարությունը: ցանկանում էր պնդել, թե զեպպանի պահանջը ոչ մի կապ չունի կառավարության հրամարականի հետ, «մինչև հենց զա էր իսկական պատճառը»: Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին ախ մեղադրանքին, թե իբր կողակները «չայտահանարար» հեռացել էին Ռաշտից, ապա Բալֆուրը վկայում է, որ լալիտրեն աարածված էր ախ կործիքը, թե շիղակիների նահանջը բրիտանական խաղի արդյունք էր²:

Անգլիական իմպերիալիստների այլ մեքենայությունները վերջապես հաջողությամբ պատկիցեին և զիվիզիայի հրամանատարությունից հեռացվեցին սես զինվորականները: Դիվիզիան իրենց հակադրության տակ վերացնելով, անգլիացիները սկսեցին նախադարձիկ ազգական հեղաշրջում: Այդ գործի իրականացնողը, կազմակերպողը և ողհենչողը հանգիտացավ հայտնի անգլիական գործակալ Սելիվը Զիա էդ-Դինը, անգլիացիների կողմից ֆինանսավորվող «Ռաազ» թերթի խմբագիրը: Որ նա իսկապես անգլիական գործա-

կալ էր՝ հաստատում են մի շարք փաստեր: Իրանական ախանջոր քաղաքական գործիչ զոկտոր Մասադիկը 1913 թ. մարտին մեջլիսում արասանամ իր նստում սակ է. «Սելիվը Զիա էդ-Դինը ոչ սեֆորմատար էր, ոչ էլ սեռլայցիաներ, այլ պարզորեն գործակալ...: Նա, ով նրան իշխանություն զլուխ րեքեց, ինչն էլ նրան հեռացրեց, հենց որ նա զպարտեց ոգտակար լինելուց»:

Հայաստանի զաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչը Թեհրանում Արդությանը, 1920 թ. փետրվարի 16-ին երևան ուղարկած իր զեկուցման մեջ նույնպես գրել է. «Զիա էդ-Դինը ազնիցեիկ հատարական գործիչ է, «Ռասազ» թերթի խմբագիրը, վարչապետի վասաևությունը վալելուց և անգլիական քաղաքականության շեքով կոլլիմակից»:³ Իսկ Բարսուկազարկած մի այլ նամական Արդությանը գրել է. «Գարսուկազանի զերեզցիային նախապես Սելիվը Զիան վերադարձավ Թեհրան, թեպես զեոես շենք սեռնվել, բայց զիտեմ, որ զես բավական մամանակ մնալու է Թեհրանում: Նա խիտս կոլլիմակիցներից մեկն է վարչապետ Վասազ-Պոլիկի ներկա քաղաքականությունը, որի զեմ պարտեց քաղաքական և հասարակական շրջաններում մղվում է ուժեղ պալլար: Բալիական է, որ ներկա Ռուսաստանը—րուլիգիմը մի քիչ մասնեա Գարսուկազանին և թուլանա անգլիական ազդեցությունը, Վասազը մնալ իր պաշտոնում այլես չի կարող և ո՛վ է խմանամ ո՛ր հոսանքը և անձը իր ձեռքն ստնի քաղաքական զերեք»:

Բայց անգլիական իմպերիալիստները, ինարկի, շատ լավ զիտեին ո՛ր հոսանքը և ո՛ր անձը պիտի քաղաքական զեկը իր ձեռքը վերցնի:

Իրանական մամանակից քաղաքական գործիչ և պատմարան Հոսեյն Մաքբին իր «Իրանի ցասանալա պատմությունը» աշխատության մեջ հանգամանորեն քննարկման է ենթարկել հեղաշրջման ամբողջ պատմությունը: Իրանում կենտրոնացված ուժեղ անգլոֆոն կառավարություն ստեղծե-

¹ J. M. Balfour... էջ 204:

² Նույն սեղումը:

³ «Правда», 1946, 20 ամար.

² Հայկական ՍՍԲ՝ ԳԳԱ, ֆ. 68/260, գ. 457, էջ 114:

³ Նույն սեղումը, էջ 141:

լու՝ իմպերիալիստների քաղաքականության մասին խոսելով։
Մաքքին գրում է. «Այդ ժամանակ Լոնդոնի քաղաքականու-
թյանը ձևաձևով եղավ կասպից ծովի ափերը ալիքների
հետ Իրանի ափերը հասած մասալեր ունեզ ազդեցութեան
առաջն առնելու համար մի զորեղ իշխանություն ստեղծելը»։
Այդ նպատակին հասնելու համար, շարժակալում է Մաքքին,
Անգլիան ստիպված եղավ իր նախկին քաղաքականությանից,
այսինքն՝ Իրանում սֆինդոպոլիտիստ արժեքամոթության պահպա-
նումից հրաժարվել։ «Նկղաշրջումը,—գրում է հեղինակը,—
հաստատուպես և առանց սրել կատակի Լոնդոնում էր կազ-
մակերպվել։ Լոնդոնը հեղաշրջում անցկացնելու համար մի
կանոնավոր և լայնածավալ ապարատ էր ստեղծել և, Արևելքում
առարկող Լոնդոնի ընդհանուր քաղաքականության համաձայն,
ընդարձակ ծրագիր էր մշակել... և այն բանից հետո, երբ մի
քանի հողի այդ արդյուղիտն խաղալու թեկնածու դարձան,
Սելիգ Ջիսկեյ-Դինը պոլի է հովանավորյան արժանացավ և
հրան հանձնարարեցին հեղաշրջման գլխավոր դերը խաղալ»։
Մաքքին պատմում է, թե ինչպես հետագայում իրանական
մամուլում գիտնուխա էր գնամ հեղաշրջման կազմակերպչի
ինքնության մասին։ Հայտնի է, որ պատասխանելով մամուլին
Ռիզա խանը հարատարակել է. «Արդյուք ծիծաղելիք չէ իմ ներկա-
յության դեպքում հեղաշրջման իտական հեղինակին փնտրել»։
«Նեխալի Իրանն թեթև թեթև, պատասխանելով Ռիզա խանի այլ
հարտարարությունը, պոլ է. «Նկղաշրջման իրականացնողը
դու չեիր, այլ անդղիտայիններն ու Նուրաթ էդ-Դոլեն էին։ Եթե
դու այդ քալին շամաձայնիիր, մի արիշ պնտարական
կրեթին»¹։

Իսկ ո՞վ էր Նուրաթ էդ-Դոլեն, որի մասին նշում է
թեթևը Բանաթը այդ մասին հարտրում էր, որ Նուրաթ էդ-
Դոլեն Վրասալ էդ-Դոլեի կուսավարության արտաքին գործերի
մինիստրն էր և նվրոպայում եղած ժամանակ անգղիացիների
հետ ծրագրել էր հեղաշրջման պլանները։ Նա շտապ կերպով
վերադառնում է Իրան հեղաշրջումը կազմակերպելու և գլխա-

վարելու համար, բայց Համադանի ու Դազիլիի միջև ընկած
ճանապարհը իսկ լինելու հետանցով, ուշանում է, իսկ թե-
րանում անգլիական հրոպատո Նովարքը, որը Նուրաթ էդ-
Դոլեի հետ վատ հարաբերությունների մեջ էր, ստիպից օտը-
վելով, Սելիգ Ջիս էդ-Դինի հետ իրականացնում է հեղա-
շրջումը²։

Ռազմական հեղաշրջման միջոցով կենտրոնացված ուժեղ
իշխանություն ստեղծելու անգլիական իմպերիալիստների քա-
ղաքականությունը ստաղին հերթին սողված էր նպոմոթեր-
յան Սոցիալիստական Մեծ սեղանցիայի անմիջական ազդե-
ցութեան ներքո Իրանում ժալվալված ազգային-ազատագրա-
կան հզոր շարժման դեմ։ Այդ մասին նախպես վկայում են
ինչպես հեղաշրջման մասնակիցները, այնպես էլ բազմաթիվ
հեղինակներ։

«Թայմզս-ի թղթակիցը թեհրանից այլ օրերին հարտ-
րում է, որ երբ լուր ստացվեց կոզակային զորամասի՝ Դազիլ-
նից թեհրան շարժվելու մասին, շահի կողմից Մոսկոյ օլ-
Մուլը և պրեմիեր Սեփազարի կողմից Այդեր էս-Մալիսանն
անգլիական միտալի ներկայացուցիչների հետ գնացին դեպի
Մեհրաբադ՝ Ռիզա խանի հետ հանդիպելու և նրա ամադրո-
թյունները խմանալու համար։ Բանակցությունների ժամա-
նակ Ռիզա խանը հայտնում է, որ նա մտաղիր է մալրաքա-
նակ գրավել զինված ուժերի և ստեղծել այնպիսի ուզ-
մական իշխանություն, որը ընդունակ կլինի մալրաքաղաքը
պաշտպանել անգլիական զորքերի հետագանի հետո։ Ենա
հայտարարեց,—գրում է թղթակիցը,—որ ինքը թուշեկիների
թեշամին է և անգլիացիների կողմնակիցը³։ Մասնով Սելիգ
Ջիս էդ-Դինի հետ այդ դիւզացիայի աննցած հանդիպման
մասին, Բալֆորը գրում է, որ Սելիգ Ջիս էդ-Դինը հայա-
նեց, որ կոզակները, շալվատիցայի լինելով բուշեկիների և
նրանք իշխանության իսկական քնուկթին, թեհրան են եկել
ցրելու այդ կապակցությամբ թեհրանի ժողովրդի աննցած
մասին մի պատրանք։ Վերջում Ջիս էդ-Դինը ավելացնում է,

¹ Հոսեյն Մաքքի, առաջին հատոր..., էջ 21:

² Հոսեյն Մաքքի, երկրորդ հատոր..., էջ 26—28:

¹ Տիս Բանաթ... էջ 62:

² «Times», 1921, 25. febr.

որ կողմաները «նախատարիմ են շահին և բարեկամ անդ-
լիսացիներին»¹:

Անդրազգանոցով անդլիական իմպերիալիստների հե-
տապնդած նպատակներին, Արդուլլա՝ Մասթոֆին նշում է, որ
«Նեղիստամանի, այց հին ստիբերի գաղութի, Միջագետքի,
պատերազմի այց նոր որսի պաշտպանության համար, զեւ-
ռչին էլ որ մասովն, և իրականում բուշեիզմի դեմ սանդո-
ված պատը Իրանի կողմից բաց էր մնում: Վստոյ էլ-Պոլեի
պայմանագրերը և Իրանի ֆինանսները, ազմիրխարսցիտի ու
բանակի նվաճումներ իրավաճեղճներ ձեռք բերելը, որ պետք է
պատի այլ ճեղքը փակեր, իրանցիների կողմից չընդունվեց
և նրա իրազգրծումը մնաց բաց: Սերեմա քնչ պետի անել, որ
Նեղիստամանը և Միջագետքը բուշեիզմի տարածումից սպա-
նով լինեն: Պետք է Իրանում պետական հեղաշրջում կազ-
մակերպել և այլ կերպի համար մի դեմաւստոր սանդոճել, որս
հենց իրանցիների գրամով և ուժով բուշեիզմի շարքը սանդո-
ված պատի այց ճեղքը փակել»:

Գրաւթյուն անի նաև իրանական հարսնի քաղաքական
գործիչ Ազգարանի այն փկալթյանը, որ հեղաշրջումից զեւ-
որոշ մասանակ առաջ Ռիզա խանը նրա մտա գնալով՝ առա-
ջարկել է միտանի աշխատել և իշխանութիւնը գրաւել, քա-
նի որ, ինչպես նա հարաբարել է, փակեմում է Իրանը բուշ-
եիզմին»²: Նախք է մասանշում նաև Դեմիլը, որ գրում է,
այց «հեղաշրջումը սողոված էր բուշեիզմի դեմ»³: Մերսոց-
նելով անդլիական իմպերիալիստների գաղութարարական
քաղաքականութիւնը և Իրանում հետապնդած նրանց նպա-
տակները, Մոխիթարին նշում է, որ անդլիացիները Իրա-
նում մի քանի նպատակ էին հետապնդում. նախ՝ անասու-
կան և նյութական աճը շահելը, որ ստանում են հարաւի նալ-
թից, «նախնշահին բանկից և անտարական շուկաներից, կեր-

բարը՝ Իրանի կողմից Նեղիստամանի պաշտպանութիւնը սա-
տական բուշեիզմից, կերպով՝ իրանական ժողովրդի մեջ բուշ-
եիզմի գաղափարների տարածման առաջն ամենը: Անա
այս նպատակները իրականացնելու համար էր, որ անդլիա-
ցիները սազմական հեղաշրջում են կազմակերպում: Այնու-
հետև Մոխիթարին ալեւանում է, որ Ռեհրանում շարք և
թագածաւանը անգլիկ էին հեղաշրջման նախապատրաստու-
թիւնը, բայց հայտնի չէ, թե որքան էին անգլիկ նրա մա-
նասանութիւններին: «Մի բան հարսնի է, — գրում է Նեղի-
սուկը, — այն, որ նրանց գիտահեղաշրջել էին, թե հեղաշրջումը
ոչ մի կերպ չի խանդարի նրանց թագավորութիւնը, այ այն
կատարվում է մի ուժից կատարվարթյան սանդոճելու համար,
որը կիրառանա բուշեիզմի գաղափարի ազդեցութիւն տա-
րածման առաջն ամենը, մի գաղափար, որով մտերըր խառ-
րեն գրաւված են»⁴:

Բահարը՝ ընդլով պատմութուն Շահրիվարի մի փկալ-
թիւնը, նշում է, որ նախքան հեղաշրջումը Ռեհրանում անդ-
լիական զեւպան նորմանը՝ շահի հետ հանդիպելով, խոսեց
«հեղաշրջման և ամեկ ու կայան իշխանութիւն սանդոճելու
մասին, որը կիրառանա Ռեհրանի անարխիստին՝ կոմանիզմի
գաղափարի տարածման ավանդարդին, վերջ ապ և ուժեղ
դիմադրական կատարութիւն սանդոճելը»: Մոսկով Սելիկ Ջիլ
էլ-Դինի մասին, Բահարը ալեւանում է. «Սելիկ Ջիլա էլ-
Դինը կոմանիզմի դեմ պաշարելու համար սանդոճեց»⁵:

Սելիկ Ջիլա էլ-Դինի կատարվարթիւնը իր սանդոճման
առաջին իսկ օրից դիմեց մի շարք միջոցառումների, որնեք
նպատակ էին հետապնդում ժողովրդին ապ ապ, որ նոր
իշխանութիւնը ազգալին բնույթ անի, որ նա թշնամի է
անդլիացիներին և կողմնակից Մուլնաական Ռասասամանի հետ

¹ حبيب الله مختاری تاریخ بیداری ایران تیران ۱۹۴۷
Հալիբուլլան Մոխիթարի, Իրանի դարձմաքի պատմութիւնը, Ռեհրան,
1947, էջ 250):

² Նախն սեղում, էջ 224:

³ Բահար..., էջ 69:

⁴ Նախն սեղում, էջ 65:

¹ J. M. Balfour..., էջ 224:

² Արդուլլա՝ Մասթոֆին..., էջ 191—192:

³ Բահար..., էջ 61:

⁴ A. Dennis, The Foreign Policies of Soviet Russia, N. Y., 1923,

էջ 243—224:

հարաբերությունների նորակայումանք, և վերջապես նա մատուցիր է մի շարք արձատական ակֆորմներ անցկացնել է երկրի օդայինական և անասնական տարրեր բնազդականներում: Բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ այլ բոլոր միջոցառումները զեմագրոլի բնույթ էին կրում և նպաստել ունեին շեղել հասարակական կարծիքը և ամրացնել կառավարության զերքերը: Այլ մասին են վկայում նաև բազմաթիվ աղբյուրներ:

Այլու Ջիա էջ-Դինը, օրինակ, իշխանությունը իր ձեռքը վերցնելուց հետո մի շարք ձեռքարկություններ կատարեց: Ձեռքարկյալանների մեծ մասը սինպիսի քաղաքական գործիչներ էին, որոնք հայտնի էին անդլիտական խմբերիսյաական շրջանների հետ իրենց ունեցած կապերով: Բայց անդլիտական զեմագրոլները զիմեց կառավարությունը այլ մարդկանց ազատելու համար: Այլ մասին հանգամանորեն խոսում է Մարքին¹:

Անունհատ Ջիա էջ-Դինը հրապարակեց լայնածավալ զեմագրոլի մի զեկարտցիա, որի մեջ խոստանում էր պարար սկսել ընդհանր Ժողովրդի արյունը խորդ արիստոկրատիայից, անցկացնել համազգային ամենալայն հողային ակֆորմ² պետական հողերի բաժանման, զրուղացիների բերքաբաժանի նշանակալից ավելացման, կարվածատերերի և զրուղացիների միջև Ժողովրդային հարաբերությունների հաստատման եղանակով, հիմնական բարեփոխում մացնել հարկային սխտեմում, մեծ չափով գորգացնել ժողովրդական լուսավորությունը, Երիտասարդ սերնդին զատախարակել զեմոկրատական ողովն, գորգացնել ժողովրդական արդյունաբերությունը, ստեղծել և տրանսպորտը և վերջուպես ստեղծել հզոր ազգային բանակ, երկրի անվտանգությունը ապահովելու և Երանի ներքին գործերին ստարներին միջամտությունը վերջ տալու համար:

Բոլոր այս խոստումները նպատակ ունեին սերբաշակ աշխատավոր լայն մասաներին, թուլացնել ազգային-ազա-

տագրական շարժումը և ժողովրդին շեղել սեուլայրին պարարից: Ինձագրոլի այլ միջոցառումների զագաթնակիտը հանդեսացավ փաստորեն արդեն զուլթիտուն շունեցող անգլու-իրանական 1910 թ. պայմանագրի շեղյալ հայտարարելը:

Այլու Ջիա էջ-Դինի իշխանությունը երկար չտևեց: Ինչպեքը ընթանում էին մեծ արագությամբ: Բնհրանում տեղի ունեցան մի շարք քաղաքական իրադարձություններ: Այլ ամենի վախճանը կղավ այն, որ ազգային-ազատագրական շարժումները արդեն մեջ խեղդեցվեցին և հաստատվեց Միդախանի զեկատարան, որը տեղյ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

* * *

Այժմ մեզ մնում է անդրադառնալ մի կարևոր հանգամանքի ևս: Անգլո-իրանական պայմանագիրը և իրանական կառավարության հակասովետական քաղաքականությունը, ինչպես ասվեց, մեծ բողոք առաջացրին ամբողջ Իրանում: Իրանի անմիջական հարեանություն մեջ զանող Անգլոսովետական այլ ժամանակ խաշոր իրադարձություններ էին տեղի ունենում, որոնք չէին կարող իրենց հետևանքները չունենալ Իրանի քաղաքական կյանքի վրա: 1920 թ. ապրիլի 27-ի լույս 28-ի զեկերը Բաքվի պողեատերիտար և Ազրբեջանի աշխատավորները զեմում ապստամբություն բարձրացրին մուսավաթական լծի զեմ: Անհին անմիջական ցուցումով Ազրբեջանի ապստամբած ժողովրդին օգնություն կելավ 11-րդ Կարմիր Բանակը՝ Օրդոնիխիձի, Կիրովի և Միլիանի զկառավարությունը: Կարմիր Բանակի եղբայրական աշխատակցությունը օգնեց Ազրբեջանի աշխատավորներին ամօխու տապալել բուրժուա-կալվածատերական լուծը և Ազրբեջանում Սովետական իշխանություն հաստատել:

Մոլեական կարգերի հաստատումը Ազրբեջանում մեծ ազդեցություն ունեցավ օտարերկրյա և ներքին շահագործողների լծի տակ տոռապող Իրանի ժողովրդայնեի վրա: Երկրի զանազան վայրերում ողջունեցին հարեան ժողովրդի ազատագրման փաստը:

¹ Հոսեյն Մարքի..., էջ 228:

Իրանական կառավարությունը զեպերի զարգացման ճնշման ներքո ստիպված եղավ ընդատանջել ժողովրդական մասսաների բուռն ցանկալիքները և ՌՄՖՄԻ ու Ազգրեշանի Մոսկովական իշխանության հետ զիջանաչարական հարաբերություններ հաստատելու անուշարի անկը։ Այս կապակցությամբ 1920 թ. մայիսի 20-ին նա մի նստու է ուղարկում Մոսկվա, որով ճանաչում է Ազգրեշանի Մոսկովական իշխանությունը և ստաշարկում է զիջանաչարական հարաբերություններ հաստատել ՌՄՖՄԻ ու Մոսկովական Ազգրեշանի հետ, հարողակցություն բուր ճանաչարաներ բացել, հետագայում կապերը փերակնանցնել և տեսարկուն համաձայնություն կնքել։

Մոսկովական կառավարությունը, որը միշտ էլ ձգանկ էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Իրանի հետ, արտաքին գործերի կոմիտար Զիշերինի պատասխան նստալով իր պատրաստակամությունը հայանեց հարաբերությունների փերակնանցման մասին։

Մոսկովական հարաբերությունների նորմալացումը ձարտղելու համար անցյալական իմպերիալիստաները ոչ մի միջոցի սուսց կանց չէին սունում։ Այսանց պետք է հիշել զետես սովետա-իրանական բանակցությունների սկզբնական շրջանում սովետական զեպան Կոլոմիցեի ջերանեկց սպանության փաստը, 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին Քեհերանի կոտորություն կարողացրություն կողակալին մի շտկաո հարծակից սովետական միտիալի վրա և ձերբակալեց նրա բուր անցյաներին նրանց կանանց ու կերիաների հետ, քայցաստությունը Կոլոմիցեի, որը փերշին պերին կարողացավ թաշերվել։ Ձերբակալվածները հանձնակցին անցյալիցներին և ողարկվեցին Համալան, իսկ հետո Բաղդադ։ Միամամանակ Իրանի մի շարք բաղադներում ձերբակալվեցին սովետական հրապատաները¹։ Այս սրը հարծակրում նախապատրաստել էին անցյալական իմպերիալիստաները² վկայում է սրը ժամա-

նակ Քեհերանում զանձոց ցարական զեպանություն կցորդ նիկիտինը³։

Կոլոմիցեո կրկուրը անգամ Իրան եկավ 1919 թ., քայց սպետասի 18-ին միտիալի մրու անցյաների հետ միտանի Բանդարագլ բողալից ոչ հետո զանձոց վարում շարաններգորեն սպանվեց սովետակցարդիստուն Ֆիլիպովի և նրա բանգալի կողմից։ Արդուլահ Մոսթոֆին իր շիմ կենսալարություն կամ Կաշարների շրջանի հասարակական և սովինիստատիվ պատմությունը սշխատություն միշ, անդալալանալով Կոլոմիցեի սպանությունը, գրում է, Վլասուց էդ-Ռոնի կարինետի սրք բուշեիկյան կառավարությունը Կոլոմիցեին Իրան ողարկեց։ Արը զեպանը Մալանդարանում ոտք զրեց իրանական հողը և 16 հողվածից քայվուցած մի հասալցին ողարկեց Իրանի Արտաքին գործերի մինիստրությունը, որով իրանականցյում էին Բրալինի բուր խոստումները։ Նա պատրաստակամություն հայանեց իրանական կառավարության հետ բարեկամական զաշինք կնքել։ Հայանի է, որ ձալը ցինգարալի պատնաններում և Վրասուց էդ-Ռոնի ցանկությունը, որը Իրանը ստրղղովին զցել էր Անգլիալի գիկրը և զրաղված էր տիրանաչակ պալմոնալրի ստորաղմուն ու իրականացման գործով, և Իրանի տերիտորիան փերածել էր բուշեիկների զեմ անցյալիցների մղած կրիվերի համար զենամիկերը փերակարեոն ճանաչարանի, սրը զեպանին կարվորություն շալեց, մինչև իսկ սշխատեց շերապարակել բուշեիկյան սրը ներկալացուցչի զարը և հասարակությունը ոչ մի անդեկություն շատացած Կոլոմիցեի միտիալի մասին։ Միան ոմանը սշքարնը իմացան, որ Կոլոմիցեի անունով մեկը Մալանդարան է կեկը և սպանվեց մի սղետի ժամանակ, որի կազմակերպչին էլ շճանաչեցին⁴։ Իսկ Արուլֆալը Կասեմին քայցանալու հայտարարում է, որ Վրասուց էդ-Ռոնի ժանցլա-

¹ „Новости“, 11 апреля 1919 г.

1 ۱۹۵۱ تهران که من شناخته ام تهرانی که من شناسیده ام (Ք. Նիկիտին, Իմ ճանաչած Իրանը, Քեհերան, 1931, էջ 219)։

² Արդուլահ Մոսթոֆի..., էջ 180։

դինքին զոր զայս համար ուսումնական կառավարությունն գեա-
պան կողմիցնին խորհրդավոր կերպով ոչնչացրին...»¹

Այս քաղաքականությունը ավելի ամեղ զբնորոշիկ տ-
վետա-իրանական պայմանագրի ստորագրման նախօրյակին,
կերպ անցկացրին և իրանական անակցին շքանկերի մեթո-
նաբնությունների հետևանքով ձգձգվում էին սկսված բանակցու-
թյունները: Լուիս Ֆիշերը, անգղադատնալով այս հարցին,
գրում է, «Ենանական կառավարությունն ուղիղը և ձեռքերը
կապված էին նա զործարարության պարտությունն շունիք ար-
տաքին նարարերություններում և նման պարտաներում Ռու-
սաստանի հետ նարարերությունների վերականգնումը ան-
խմաստ էր»²:

Անգլիական իմպերիալիստներին հարուցած խոչընդո-
տների մասին հետաքրքիր փաստ է հարուրդում Մաքքին:
Նա նշում է, որ մամանական պրնիպը մինիստր Մաշիկը էզ-
Դոլեն մամանավոր խոսակցության ընթացքում պատմել է, որ
կերպ ինքը պոչուց Ասիական կառավարության հետ բարե-
կամական հարաբերություններ հաստատել և այդ կապակցու-
թյամբ արդեն բանակցություններ էին սկսվել Մոսկովում,
հանկարծ անգլիական իշխանությունները կազմից խիստ
ստարակություն եղավ: Անգլիական զեկապանությունը բանակ-
ցությունների մասին Լոնդոն էր զեկուցել, իսկ Լոնդոնը հա-
կուտակի էր, և հենց այդ օրից միջոցները էին դիմել Մա-
շիկը էզ-Դոլեն կառավարությունը առաջադրելու ուղղությամբ:
Այն բանից հետո, կերպ Մաշիկը էզ-Դոլեն բանակցությունները
շարունակելու համար Մոսկովա ուղարկելը Մոշային օչ-Մամա-
նիցին, անգլիացիները զվոնեցին նոր խորանակություններ:
Զգալով, որ Ասիական Ռուսաստանի հետ Իրանի հարա-
բերությունների վերականգնումը հանդիսանում է ժողովրդա-
կան մասսաների բռուն ցանկությունը, անգլիացիները լուրիք
ստարածեցին, թե Մաշիկը էզ-Դոլեն թշնամական քաղաքականու-
թյուն է վարում Ասիական Ռուսաստանի նկատմամբ և

մաաղիք է լրջորեն պայքար սկսել վերջինիս դեմ: Անգլի-
ացիների կազմակերպում այդ պրովոկացիան այնքան լայն տա-
րածում գտավ, որ Մաշիկը էզ-Դոլեն ստիպված եղավ հանդես
գալ հաստակ հայտարարությամբ, որով ժողովրդին հայտ-
նում էր Ասիական կերպի հետ բարի զբաղման և բա-
րեկամական հարաբերությունների ստեղծելու համար կառավա-
րության վճարման մասնադրություն մասին³:

Վերջապես, ինչպես հայտնի է, անգլիացիների այդ մե-
քնակությունները շահի վրա բանեցրած ճնշումը, Դազդի-
նից անգլիական ուժերը հետ քաշել և Գիլանի սեպուղի-
ությունների առաջ զեպի Քեհնան աստուղ ճանապարհը բացելու
սպանակները, հասան իրենց նպատակին և Մաշիկը էզ-Դոլեն
կառավարությունը հրաժարվեց⁴: Սակայն նրանք չկարողացան
վերջնականապես վիժեցնել բանակցությունները: Համաու-
սաստանյան Ասիական կառավարումը, 1920 թ. դեկտեմ-
բերի 22-ին Վ. Ի. Լենինը իր զեկուցման մեջ, խոսելով Արե-
վիկյան սովետական քաղաքականության հարուցությունների
և սովետա-իրանական բանակցությունների մասին, ասա-
ցել էր պետք է նշել նաև, ընդհանր, որ Արևելքում միք քա-
ղաքականությունը այս սարվա ընթացքում խոչոր հարուցու-
թյուններ սնեցավ...

Մենք կարող ենք որչանակ նաև պայմանագրի առաջե-
կա ստորագրումը Պարսկաստանի հետ, որի հետ բարեկամա-
կան հարաբերություններն ազանովված են շնորհիվ այն հան-
գամանքի, որ իմպերիալիզմի ճնշումից առատալող բուր ժո-
ղովրդների արմատական շահերը զուգապեպում են⁵:

Մի քանի ամիս անող բանակցությունները ավարտվե-
ցին հարուցությամբ. 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկովայում
ստորագրվեց սովետա-իրանական պայմանագրերը, որը մինչև
այժմ էլ կրկն կերպներին հարաբերությունների հիմքն է կա-
ռման: Այդ նույն օրերին էլ շեղյալ հայտարարվեց անգլո-իրա-
նական ստրկացուցիչ պայմանագրերը:

¹ Երովիպոլ Կոստեխ..., էջ 158:

² Louis Fisher, The Soviet in World Affairs, London, 1930, v.01.

1, էջ 280:

¹ Լուսին Մաքքին..., էջ 36—38:

² Լուսին աղալում, էջ 43:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 5. 31, էջ 610:

1921 թ. սովետա-իրանական պայմանագրերը հանդիսա-
նում է լինիլյան աղաչվին քաղաքականության կրօնի ար-
տասարտությունը Պայմանագրի առաջին հոդվածում տալով
էր. «Ռուսական Սովետական կառավարությունը՝ պարսկական
մողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության հի-
մունքների մասին իր դիկլարացիաների համաձայն, որոնք
չարարված են 1918 թ. հունվարի 14-ին և 1919 թ. հունիսի
26-ի նոտաներում, մի անգամ և հանդիսավոր կերպով հաշ-
տարարում է, որ Ռուսաստանը անշեղ կերպով հրաժարվում է
Պարսկաստանի նկատմամբ ցարական կառավարության իմ-
պերիտլիստական քաղաքականությունից, մի կառավարու-
թյուն, որը առաջադիվ է Ռուսաստանի գյուղացիության և
բանվորների կամքով: Դրա համաձայն էլ, ցանկանալով
պարսիկ ժողովրդին սեանել նախքան, ծաղիկը և ագաս...
սնչազգլած է համարում բոլոր ցարական նախկին արևակաս-
ները, պայմանագրերը, կառվեցիկները և համաձայնություն-
ները:»

Յարման կառավարությունը բոլոր այն պայմանագրերը
և համաձայնագրերը, որոնք կնքվել էին որևէ կերպով պե-
տության հետ, բայց ի մաս կրանական ժողովրդի սովերե-
նաթյան, նույնպես չեղավ հայտարարվեցին: Սովետա-իրա-
նական այս պայմանագրով Սովետական կառավարությունը
կամավոր կերպով և առանց փոխհատուցման հրաժարվեց
Իրանում ցարական Ռուսաստանի ունեցած զանազան հանքե-
րի, նավթի, ճանապարհների և այլ մենաշնորհներից, այն է
Ռուսաստանի կողմից կառուցված հնդկըլե-Թևհրան և Ղազվին
— Համազան խնողիներից, Ջուլֆալից Քավրիզ և Սոֆիա-
լից մինչև Ուրախ լեճը գնացող երկաթգծերից՝ բոլոր
չինություններով, շոգեբարեղսով, վազոններով և քնակարան-
ներով հանդերձ: Անվերադարձ կերպով իրանական ժողովուր-
դին արվեցին Ուրախ լճի նավահանգիստները, շոգենավերը,
նավերը, նրանց պատկանող բոլոր շինքերը, ինչպես և էն-
դյուրի նավահանգիստը իր ապրանքի շտմարաններով, էլեկ-
տրակայանով և արևը շինքերով: Իրանին արվեց նաև Մաշ-
հազ—Սիրասն և Գորգան նահանգի հնագրաքոծները և այլն:

Սովետական կառավարությունը Իրանին հանձնեց 64 միլիոն
սովի առբլի արժեքող վարկեր բաց թողնող բանկը իր բո-
լոր շարժական ու անշարժ գույքով: Տրամաբյաց ցարական
կառավարության Իրանին տված 70 միլիոն սովի առբլի
պարտքից, ինչպես և այլ պարտք տպահովող Իրանի պե-
տական գործերի մեջ միջամտելու իրավունքից: Սովե-
տական կառավարությունը հրաժարվեց նաև Իրանի անկա-
խության և սովերենության հետ չհամաանող էքստերիտու-
րիալ կապիտուլյացիոն իրավունքներից:

Պայմանագրի համաձայն կրկն կողմերը խոստանում
էին չմիջամտել միեմանը ներքին գործերին և պայմանավոր-
վում էին թույլ չտալ իրենց երկրում մյուս կողմի նկատ-
մամբ թշնամական կազմակերպությունների գոյությունը:

Սովետական ահմանները նկատմամբ օտարերկրյա իմ-
պերիտլիստների նարարող աքերիսիան կանխելու համար պայ-
մանագրում մտցվեց մի կարևոր հոդված՝ Ծ-րց հոդվածը, որ-
տեղ տալով էր, որ օտարերկրյա իմպերիտլիստների կողմից
Սովետական պետության նկատմամբ Իրանում վտանգ ստեղծ-
վելու պարագային «Սովետական Ռուսաստանի կառավարու-
թյունը իրավունք կունենա իր զորքերը մտցնել Իրանի տե-
րիտորիան, որպեսզի ինքնապաշտպանության նկատառու-
մներով անհրաժեշտ սպառնական միջոցառումներ կիրառվի...»:
Իսկ վսանցի վերացումով Սովետական կառավարությունը
պարտավորվում էր իր զորքերը գուրա բերել Իրանի տե-
րիտորիայից:

Սովետական կառավարությունը այլ պայմանագրով
ցույց տվեց, որ պատրաստ է անկեղծություն և իրավահա-
վասար կերպով ոգնել Իրանի քաղաքական ու անասական
պարագայանը: Իրանին պարտագրված ցարական Ռուսաս-
տանի ծանր պայմանագրերի չեղյալ հայտարարելը, ինչպես
և Իրանում Ռուսաստանի ունեցած բոլոր արտակարգ արտու-
սություններից հրաժարվելու առաջիկ մեծ նշանակություն ու-
նեկին հենց այդ ժամանակ, երբ Իրանը սկսապացված էր անգլ-
լիացիների կողմից և իմպերիտլիստական պետությունները
ուզում էին նրան վերածել իրենց գաղութի: Սովետական

կառավարության նման վերաբերմունքը Իրանին ճնարարությունն ալիք ճանաչվել որպես անկախ պետություն:

Իրանի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը բարձր գնահատական է ապրիս Հուսեյն Մաքքիսը. «Սովետական կառավարության նոր քաղաքականությունը,—գրում է նա,—ամբողջովին հակառակ էր ցարական Ռուսաստանի կառավարության քաղաքականությանը, այն իմաստով, որ Սովետական կառավարությունը իր արագճին քաղաքականության հիմքում դրել էր հարեան երկրների անկախության և թույլ ժողովուրդների հովանավորություն սկզբունքը և ցանկանում էր ցարական Ռուսաստանին իշխանության կեղեքումները փոխհատուցել»¹:

Սովետա-իրանական պայմանագրերը մեծ արձագանք գտավ իրանական հասարակության լայն խավերում: Իրանի ժողովրդական մասսաները ուղռնակեցին սրբ պայմանագրերը, երկրի դանազան վայելքում տեղի անցնեց միտինգներ և ցույցեր, որտեղ աշխատավորները՝ նշելով պայմանագրի վիթխարի նշանակությունը Իրանի հետագա զարգացման համար, իրենց խորին երախտագրությունն էին հայտնում Սովետական կառավարության մարդասիրական վերաբերմունքի և զաղտնալին ու կախյալ երկրների ժողովուրդներին ինպես-րիսխատական լծից ազատելու գործում ցուցաբերած օգնության համար: Գնահատելով սովետա-իրանական պայմանագրերը, իրանական «Ռեհնեմա» թերթը գրում էր, որ հյուսիսից ճառագայթած կալծերը լուսավորեցին Իրանի մթնադեղած քաղաքական հորիզոնը և «թույլ տվեցին մեզ ավելի լավ տեսնել իրավիճակը, ընտրել մեզ համար ամուր և ավելի փեսանելի կուրս»²:

Հարիբուլա՝ Մոլոխարին իր «Իրանի զարթոնքի պատ-

մունքները աշխատության մեջ գրում է, որ սովետա-իրանական պայմանագրի ստորագրումը «Ազգաշնորհների մեջ գրական անդրադարձում ունեցավ և ամեն տեղեց ու բոլոր քաղաքներից ուրախության և հավանության արտահայտություններ լավեցին...»³: Մի ուրիշ տեղ նկատեցի գրում է. «Ռուս-իրանական պայմանագիրը սոցիալիստական ոգին դե-վիտաի պես հյուսիսից դեպի մեր երկիրը փչեց և, բացի մի խումբ մարդկանցից, բոլորին զարժեց Ռուսաստանի լարե-կամբ և Անդլխալի հակասիրքը»⁴:

Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ իրանական ժո-ղովրդի սիրտ և հարգանքի այդ զգացմունքները մեծապես անհանդուստեղում էին անդլիական իմպերիալիստներին, որոնք ցանկանում էին Իրանը պահել կախյալ վիճակում: Բերնեք մի քանի փաստեր:

Անգլիական «Նեյշն» ժուռնալը գրում էր. «Ռուսաստանը վալելում է հիմա իր ինքնազոհողության պտուղները, քանի որ նա հրամարվեց ամեն ինչից՝ կոնցեսիաներից, ճանա-պարհներից, հեռագրատներից և բանկերից, ոչ մի կողմի հատուցում չզանաչելով կորստի համար. այդ ամենից հետո մեզ դժվար է մեր շահերը պաշտպանել: Դրա հետևանքով էլ սուսական ազդեցությունը բավականին աճեց, մի ազդե-ցություն, որը հիմնված է պարսկի ժողովրդի բարբալակամու-թյան վրա»⁵:

Սովետա-իրանական պայմանագրի ստորագրումը շփո-թության տուալ ընրեց Անգլիայի զեւալումը շրջաններում: Դա իր արտահայտությունը գտավ թև լրբղերի պաշտոնի վեճե-րում, որտեղ քննարկվում էր սովետա-իրանական և անգլո-իրանական պայմանագրերի հարցը, և թև Մեծ Բրիտանիայի մի քանի քաղաքական գործիչների արտահայտությունների մեջ: Օբիեակ, Անգլիայի այն ժամանակվա արտաքին գոր-

¹ حسین مکی تاریخ بیست ساله ایران جلد دوم مقدمات ۱۹۶۷ تغییر سلطنت تهران ۱۹۶۷ (Հուսեյն Մաքքիս, Իրանի քսանամյա պատմությունը, Կ. Ս, Գինաստիայի փոփոխում սկիզբը, Թեհրան, 1946, էջ 3):

² История дипломатии, том третий, Москва, 1945, стр. 108

³ حبيب الله مختاری تاریخ بیاداری ایران تهران ۱۹۶۷ (Հարիբուլա՝ Մոլոխարի, Իրանի զարթոնքի պատմությունը, Թեհրան, 1947, էջ 209):

⁴ Նույն տեղում, էջ 213:

⁵ «Бюллетень НКВД», 25 июля 1921 г., № 96, стр. 34.

մերի միջնորդ Քերզոնը, 1921 թ. մարտի 2-ին հանդես գալով լրագրի պաշտոնով՝ Իրանում ստեղծված դրոշմային կապակցությունը, հարտարարեց. «էթև մեծահարգ լրագր հարցնում է, թե ինչպես եմ ես գնահատում ստեղծված դրոշմայինը, ապա ես ստիպված եմ խոստովանել, որ ես նախում եմ հրաժարվելուս զգալունորով, համարյա թե հուսահատանքով: Հարող Արևելյան Քերզոնի մտանքը երբ որ հարցում մանրամասն պատմում է, թե ինչպիսի սպառնալիքներն ինչպե՞ս Քերզոնի վրա Իրանում առաջացած նոր իրադրությունները: Վստիտեղծությունները, գրում է Արևելյանը, հարմար չեն մասնանակ բրիտանական կառավարության ձեռքում չէր... մեր հեղինակությունը ընկած էր: Ես (Ռուսաստանը—Լ. Ն.) իր հովանավորությունը էր ստաջարկում Իրանին, դադարեցնում էր բոլոր անոթ կոնցրեսիաները և վերացնում կապիտալացիոն իրադրությունը: Իսկ Պերսի Սալթը «Քալանդ» թերթում գրում էր. «...Հարգապարտ է պատկերը այդքան մառայ լինում, որքան նա մառայ է արված»:

Քերզոնի վերոհիշյալ կուլմբը խոսորեն զննադատում է իրանական «Մեխթարեկ Իրան» թերթը: Մերկայցնելով անդլո-իրանական պայմանագրի իմպերիալիստական, դադարեցնողական նպատակները և պատասխանելով Քերզոնի կուլմբին ալն մասին, որտեղ նա դրավադարեն մեղադրում է Սովետական Ռուսաստանի քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ և հեղինակը թույլ է արտահայտվում սովետա-իրանական պայմանագրի մասին, թերթը գրում է. «Արդյոք կարելի՞ է հեղինակն ամենակի պիմանալ և հարավիրանական գործարարի կողմակիքումն ու 1919 թ. պայմանագրի կնքումը համարել «օգնություն ձեռք», իսկ աստ-իրանական պայմանագրի 25 կետերը և ցարական ռեժիմի բոլոր անօրինական իրադրությունների րեկանումը... «Ռուսաստանի շղթումը», լրաց մենք այդքան հիմար չենք, որ չհասկանանք այն ստորերկրությունը, որ գործընթացն ունի Ռուսաստանի հետ մեր կնքած

պայմանագրի և անդլո-իրանական համաձայնագրի միջև, մի համաձայնագիր, որը անգլիական գաղութային քաղաքակրթության վառ օրինակ էր հանդիսանում և նպատակ ուներ սնչւաջանել մեր ազատությունը: Մենք Սովետական Ռուսաստանի հետ քաղաքական և նրախական տարածախոսություններ չունենք...»:

«Սեպտեմբեր» թերթը գրում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքած նոր պայմանագրեր պետք է զատ հանդիսանա Անգլիայի համար: Խոսելով նոր Ռուսաստանի նոր քաղաքակրթության և Իրանի նկատմամբ նրա ցուցարկած վերաբերմունքի մասին, իրանական «Գուշան» թերթը նշում էր. «Ես այն սղառ Ռուսաստանն է, որը տա-պաղելով ցարական բուսակալական կարգեր ոչ միայն ինքը պատառադրվեց քմահաճությունների լծից, այլ մինչև իսկ փրկեց իր հարեան պետություններին: Ես այն նախ Ռուսաստանն է, որը սնչւաջանց ցարական կառավարության բոլոր պիշախել կոնցրեսիաները և միանգամայն սովոր կերպով վերադարձրեց գրանք Իրանին: Ես այն Ռուսաստանն է, որը մեկ երարական օգնություն ցուցարկեց և ձգտում է մեկ հետ ապրել խաղաղ և բարեկամ»:

Որ սովետա-իրանական պայմանագրեր խորատակեց Անգլիայի կողմից Իրանի ստրկացման պլանները՝ հաստատում են օտարերկրյա շատ թերթեր. «1921 թ. պայմանագրով,— գրում է խալկյան «Իլ Սեկուլը» թերթը 1921 թ. փետրվարին,— Ռուսաստանը հարվածեց Իրանում բրիտանական հեղինակն հաստատելու պլանին և քաղաքից նրա պերքերը»:

Անգլիական իմպերիալիստների հեղինակության անկումը և Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ սճած համակրանքը, որը մեծ գլավորվել էր սաղաջնում Անգլիայի դիվարյա շղթ-

1 A. Dennis..., էջ 244:

2 Nicholson..., էջ 140:

3 The London Times*, 21 sept. 1921.

1 «Жизнь Национальностей», 26 сент. 1921 г.

2 Nasrollah Saifpour Fatemi, Diplomatic History of Persia (1917—1923), New—York, 1932, էջ 270:

3 Տէ՛ս Հայկական ՍՍԻՂ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 4/114, գործ 180, էջ 167:

4 «Вестник НКПД», № 7—8, 1921 г., стр. 43.

շանճերում, Քերզնը մեկնաբանում էր որպես Սովետական կառավարության հակամեղքիական պրոպագանդայի արդյունք: Պատասխանելով Քերզնի նման պնդումներին, իրանական «Եթեհազ» թերթը իր 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ի համարում գրում էր. «Ե՛րբ կարծում եք, որ Ռուսոշնհն է փոշի միջոցով այդպիսի դադափարներ տարածում: Ոչ, դուք խիստ սխալվում եք, և մենք Ձեզ կասենք, թի ինչումն է հասկապես ձեր սխալը կայանում:

Եթե հնարավոր լիներ գրամով պարսիկներին դադափարներ պարտադրել, ապա պատասխանեք հետևյալ հարցին. ինչու՞ն եղավ, որ երկու տարվա ընթացքում ձեր պայմանագիրը անցկացնելու համար Իրանում չորս միլիոն 800 հազար թաման ծախսելով, դուք չկարողացաք պարսիկներին ձեր կողմ թե՛քել: Եթե իսրայպես հնարավոր լիներ գրամով գնել պարսիկների խեղճք, ապա ի՞նչ գովաբան էր դա ձեզ համար: ՁԷ՞ որ դուք այնպիսի հարուստ եք և այնպիսի լավ եք վճարում, քան արիշները... Եթե մենք հիմա կրքայլաբար ողջունում ենք ազատ Ռուսաստանին, ապա դա չի նշանակում, որ դրա համար մեզ դրամ են վճարում...:

Դեռևս վերջերս, երբ Ռուսաստանը Իրանի ազատության և անկախության թշնամի էր, մենք, ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնելով, թշնամարք էինք տրամադրված զեպի հաս, բայց նոր Ռուսաստանը ամեն ձևով ձգտում է մեր երկրի լիակատար անկախության պահպանմանը և ինչքան էլ դուք Մեծ Բրիտանիայի դավաճնելիզ գտլքանաք, այդուհանդերձ մենք իրավունք ունենք ձեզ ասելու, որ ձեր դաման քաղաքակառույթյունը, ձեր գաղտնի ֆոնդերը, ձեր կողմից կազմակերպված հեղաշրջումը, ձեր վրդովեցուցիչ խնայողները, վերջապես այլ ձեր քաղաքատյա կամիանն առիպում են մեզ ձեր նկատմամբ կապիտալիստական և մասկալաթյուն ունենալուս՝:

Սկսելուով ժողովրդական մասսաների կամքով ու ակտիվ պայքարի շնորհիվ 1921 թ. դեկտեմբերի 15-ին իրանական

մեջլիսը միահամուս կերպով գաղիբացրեց սոցիալ-իրանական պայմանագիրը՝

Վերը քննված բոլոր խնդիրներն ու բերված փաստերը, բայց են ապին, որ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեկյուցիայի անմիջական արդյացաթյուն ներքո ազգային պատագրական շարժումները հզոր վերիջ ապրեցին ամբողջ Իրանում: Հյուսիսային Իրանի նահանգներում Աղբրեջան, Դիլան և Պարասան) ազգային-պատագրական շարժումները, իրենց լուրահասկաթյուններով հանդիմ, հանդես եկան էլ այնպիսի կազմակերպված ձևով և պակսիցին հաշտակաթյուն, ստեղծվեցին տեղական զեմոկրատական իշխանություններ, որոնք մի շարք պատանաների հետևանքով կարճատև կյանք ունեցան և տապալվեցին անդլիստական իմպերիալիստների ու իրանական սեակցիոն իշխող խափերի հարվածների ապինյա բոլորով հանդերձ սովետական կարգերի հաստատումը Ռուսաստանում և ազգային-պատագրական շարժումների հաշտակաթյունները Իրանում վերացրին անդլիստական սկոպայցիան, երկրում ստանալեցին ֆեոդալիզմի հիմքեր և ուղի հարթեցին Իրանի հետագա դարգացման համար:

¹ «Известия». 14 января 1922 г.

¹ Հայկական ՍՍԽ ԳՆԱ, ֆոնդ 40 Շ/114, գործ 179, էջ 60—61:

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՅՏԱԿԱՆԻ ԷԳԱՆՑԱՆ

ՀՈՒՏԵՐԲԵՐԳԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՏՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՌԵՎՈՅՈՒՑԻՑԻՈՒՆ ԷՎ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶՈՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՎՈՒՄՆԵՐԻ ԵՐԱՆՈՒՄ
(1917-1921)

Խմբագիր Բ. Լ. Չուգասոյան
Հրատ. խմբագիր Թ. Մանոյան

Տեխ. խմբագիր Լ. Ազիզբեկյան Սրբազրիչ Թ. Փիլիպոսյան

ԽՀԽ Ձ 431 Հրատ. 1444 Գառգիւր 268 Տիբած 1500 ՎՖ 11031

Հանձնված : տրտադրութեան 25/VI 1937 թ. : Ստորագրված է տպագրութեան 6/VI 1937 թ. : Հրատ. էջ 55 ժամուկ. տպագր. 7 ժամուկ
Քուղք 84/1081₂₅: Գինը 1 ո. 25 կ.:

Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատարակչութեան տպարան, Երևան, Արագյան, 124